

I S S N 1 3 9 2 - 7 3 7 X

Archivum Lithuanicum 18

KLAIPĖDOS UNIVERSITETAS
LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS
ŠIAULIŲ UNIVERSITETAS
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT CHICAGO
VILNIAUS UNIVERSITETAS
VYTAUTO DIDŽIOJO UNIVERSITETAS

ARCHIVUM *Lithuanicum* 18

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS
VILNIUS 2016

Redaktorių kolegija / Editorial Board:

PROF. HABIL. DR. *Giedrius Subačius* (filologija / philology),
(vyriausiasis redaktorius / editor),

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT CHICAGO,
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS, VILNIUS

DR. *Birutė Triškaitė* (filologija / philology),
(vyriausiojo redaktoriaus pavaduotoja / associate editor),

LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS, VILNIUS

HABIL. DR. *Ona Aleknavičienė* (filologija / philology),
LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS, VILNIUS

PROF. HABIL. DR. *Roma Bončkutė* (filologija / philology),
KLAIPĖDOS UNIVERSITETAS

PROF. DR. *Pietro U. Dini* (kalbotyra / linguistics),
UNIVERSITÀ DI PISA

PROF. HABIL. DR. *Jolanta Gelumbeckaitė* (kalbotyra / linguistics),
JOHANN WOLFGANG GOETHE-UNIVERSITÄT FRANKFURT AM MAIN

DR. *Reda Griškaitė* (istorija / history),
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS, VILNIUS

DOC. DR. *Birutė Kabašinskaitė* (filologija / philology),
VILNIAUS UNIVERSITETAS

PROF. HABIL. DR. *Bronius Maskuliūnas* (filologija / philology),
ŠIAULIŲ UNIVERSITETAS

DOC. DR. *Jurgis Pakerys* (filologija / philology),
VILNIAUS UNIVERSITETAS

PROF. HABIL. DR. *Rūta Petrauskaitė* (filologija / philology),
VYTAUTO DIDŽIOJO UNIVERSITETAS, KAUNAS

HABIL. DR. *Christiane Schiller* (kalbotyra / linguistics),
HUMBOLDT-UNIVERSITÄT ZU BERLIN

PROF. DR. *William R. Schmalstieg* (kalbotyra / linguistics),
PENNSYLVANIA STATE UNIVERSITY, UNIVERSITY COLLEGE

HABIL. DR. *Darius Staliūnas* (istorija / history),
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS, VILNIUS

DR. *Mindaugas Šinkūnas* (kalbotyra / linguistics),
LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS, VILNIUS

DR. *Aurelija Tamošiūnaitė* (filologija / philology),
JOHANNES GUTENBERG-UNIVERSITÄT MAINZ

DR. *Jurgita Venckienė* (filologija / philology),
LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS, VILNIUS

Turinys (Contents)

Straipsniai (Articles)

Ona Aleknavičienė

Biblijos frazeologizmai Jokūbo Brodovskio rankraštyje

Litauische Sprichwörter und Rätsel o 9

Birutė Triškaitė, Žavinta Sidabraitė

Johannas Jacobas Quandtas tikrai mokėjo lietuviškai o 47

Philip Kraut

Jacob Grimm und die litauische Sprache –

II. *Etymologische Forschung im Deutschen Wörterbuch* o 89

Giedrius Subačius

Simono Daukanto *Istorijos žemaitiškos* (1828–1834)

rašybos lūžiai: diakritikai, geminatos, digrafai o 135

Mindaugas Šinkūnas

Kristus, Krystus, Christus, Chrystus ar *Cristus?*

Vardo rašybos raida XVI–XIX amžiaus raštuose o 185

Daiva Sinkevičiūtė

Lietuvių dvikamienių vardų trumpinių kilmės asmenvardžiai ir jų kamienų užrašymo ypatybės Vilniaus naujųjų miestiečių ir laiduotojų 1661–1795 metų sąrašė o 221

Reda Griškaitė

„Kasdienybės rašymas“ kaip provincijos intelektualų kūrybinės raiškos ženklas (Šiaurių dvaro savininko Teodoro Narbuto pavyzdys) o 255

Tamara Bairašauskaitė

Bajorų žemvaldžių ekonominės ir socialinės minties trajektorijos: rašytinis Antano Medekšos palikimas o 303

Giedrius Subačius, Pēteris Vanags

Žodis *valstybē* – Simono Daukanto pasiskolintas latvizmas o 337

Recenzijos (Reviews)

Birutė Kabašinskaitė

Recenzuojama: *Altlitauisches etymologisches Wörterbuch* 1–3, 2015 o 375

Aurelija Tamošiūnaitė

Recenzuojama: Gijsbert Rutten, Marijke J. van der Wal, *Letters as Loot. A sociolinguistic approach to seventeenth- and eighteenth-century Dutch*, 2014 o 385

Liucija Citavičiūtė

Recenzuojama: Žavinta Sidabraitė (par.),
Kūdikių prietelius. Skaitinių vadovėlis, 2015 o 397

Jolanta Gelumbeckaitė

Recenzuojama: Bettina Bock, Maria Kozińska (Hrsg.),
Schleichers Erben. 200 Jahre Forschung zum Baltischen und Slawischen, 2014 o 405

Alma Braziūnienė

Recenzuojama: Roma Bončkutė (par.), *Vaclovo Biržiškos ir Petro Joniko susirašinėjimas (1948–1955)*, 2015 o 413

Akvilė Grigoravičiūtė

Recenzuojama: Francesco Zamblera, *Jidiš kalbos žodynelis*, 2015 o 421

Roma Bončkutė

Recenzuojama: Domas Kaunas, Audronė Matijošienė, Vilija Gerulaitienė (par.), *Mažosios Lietuvos lietuviai Kanadoje. Išvyčio Jurgio Kavolio 1891–1940 metų dokumentinis paveldas*, 2015 o 425

Paulius V. Subačius

Recenzuojama: Darius Staliūnas (sud.),
Lietuvos erdvinės sampratos ilgajame XIX šimtmetyje, 2015 o 433

Nijolė Strakauskaitė

Recenzuojama: Vasilijus Safronovas, *Nacionalinių erdvių konstravimas daugiakultūriame regione: Prūsijos Lietuvos atvejis*, 2015 o 443

Diskusijos, apžvalgos, pastabos (Discussions, Surveys, Notes)

Ernesta Kazakėnaitė

Glaustai apie pirmosios Biblijos latvių kalba vertimo istoriją o 451

Ona Aleknavičienė

Gotfrydui Ostermejeriui – 300 metų o 469

Daiva Kardelytė-Grinevičienė, Dalia Kiseliūnaitė

Tarptautinė konferencija, skirta Georgo Wenkerio sakinių vertimams į užsienio kalbas o 479

Regina Venckutė

In memoriam: Algirdas Sabaliauskas (1929–2016) o 483

Birutė Triškaitė

Lietuvių kalbos institutas, Vilnius

Žavinta Sidabraitė

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Vilnius

Johannas Jacobas Quandtas tikrai mokėjo lietuviškai

Skiriama Johanno Jacobo Quandto
330-osioms gimimo metinėms

Johannas Jacobas Quandtas (1686-03-27–1772-01-17, žr. 1 pav.) – viena iškiliausių XVIII amžiaus Rytų Prūsijos asmenybių, kurios nuopelnai lietuvių raštijai ypatingi¹. Prūsijos Evangelikų liuteronų Bažnyčios generalinis superintendantas (1736), vyriausiasis karališkųjų rūmų pamokslininkas (1721), Karaliaučiaus universiteto teologijos profesorius (1714) Quandtas priklausė tiems vietinės kilmės Karaliaučiaus šviesuoliams, kurie, veikiami XVIII amžiaus pradžioje vykdytos prūsiškosios politinės strategijos ir istorinę sąmonę gaivinančių Apšvietos idėjų, siekė apriboti sykiu su pietizmu krašte plitusią Brandenburgo–Berlyno kultūrinę įtaką ir įvairiais būdais gynė tradicinį krašto savitumą. Quandtas, be kita ko, bičiuliavęsis su aktyviu Karaliaučiaus krašto kultūrinės istorinės atminties gaivintoju Michaeliu Lilienthaliu (1686–1750), rinko duomenis Prūsijoje vartotos vokiečių kalbos žodynui², išleido pirmąją Karaliaučiuje Martino Lutherio vokišką Bibliją (1734)³, sykiu su Cölestinu Flottwelliu (1711–1759) įsteigė vietinę Karališkąją vokiečių draugiją (vok. *Königliche Deutsche Gesellschaft*)⁴, rašė

1 Apie Quandto gyvenimą ir veiklą žr. Zedler, 1741, 63–64; Brucker, Haid 1755, [33–40]; Borowski 1794; Nietzki 1905; Gilde 1933; Forstreuter 1961, 525; Gineitis 1990, 40tt.; Gineitis 1995, 67–72; Gineitis 2002, 22–49; Citavičiūtė 2004, 51–52tt.; Citavičiūtė 2005, 73–124; Citavičiūtė 2006, 239–267; Citavičiūtė 2007, 81–104; *Zwischenmanuskript* 5, 1414.

2 Šio žodyno pačiam Quandtui išleisti nepavyko, tačiau jo surinkta medžiaga vėliau panaudota Georgo Ernsto Sigismundo Hennigo veikalė *Preußisches Wörterbuch*

(Hennig 1785, 4v), kuriame esama ir lietuvių kalbos duomenų.

3 Karaliaučiuje vokiška Biblija pirmą kartą išspausdinta minint 200-ąsias Lutherio Biblijos vertimo (1534) metines (plg. Quandt 1735-10-18, [I lankas, 8v]).

4 1741 metais įsteigtai Vokiečių draugijai 1743-iaisiais Prūsijos karalius Frydrichas II (Friedrich II, 1712–1786, valdė 1740–1786) suteikė privilegiją vadintis *karališkąja*. Pagrindinis draugijos tikslas – puoselėti vokiečių kalbą bei literatūrą, taip pat tirti Prūsijos istoriją. Quandtas buvo

IOANNES IACOBVS QVANDT
*SS. Theol. D. et P.P. primarius in Academia Regiomontana,
S.R. M. Borufs. a sacris aulae primarius et consilius ecclesia-
sticis, Superintendens generalis, Societatis regiae Teutonicae,
quae in ea urbe floret, Praeses.
nat. Regiomonti, 1686. d. 27. Mart.*

I. I. Haid. sculps. et exc. A.V.

1 pav. Brucker, Haid 1755, [33]: Quando portretas,
Johanno Jacobo Haido vario raižinys;
Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen: DD2004 C 2:10

Prūsijos Bažnyčios istoriją ir presbiteriologiją⁵. Vis dėlto lietuvių kultūrai reikšmingiausia Quandto veiklos sritis buvo lietuviškų raštų leidyba. Sumaniai telkdamas lietuvių kalbą mokančius Prūsijos kunigus bendram darbui, Quandtas išleido lietuvišką Naująjį Testamentą (1727), Psalmyną (1728), bažnytinę agendą (1730), giesmyną (1732), pagaliau – pirmąją visą Bibliją (1735) ir kitų religinių raštų – daugelio jų pasirodė net po kelis leidimus.

Nuo XVIII amžiaus pabaigos esama prieštarų nuomonių, ar lietuvių kalbos mylėtoju save vadinęs Quandtas mokėjo lietuvių kalbą, tačiau nė viena jų kol kas nebuvo pagrįsta paties Quandto liudijimais. Šio straipsnio tikslas – pasitelkiant jau žinomus biografijos faktus, amžininkų liudijimus ir naujai rastus archyvinis dokumentus patvirtinti, kad Quandtas mokėjo lietuviškai.

1. QUANDTAS – ŽINOMAS POLIGLOTAS. Prūsijoje Quandtas buvo žinomas kaip poliglotas, be gimtosios vokiečių, mokėjęs mažiausiai dar dešimt kalbų, tarp kurių – klasikinės Antikos, Rytų ir Europos tautinės kalbos. Apie Quandtą kaip vieną puikiausių to meto senųjų ir naujųjų kalbų mokovą rašė jo mokinys ir biografas Ludwigas Ernstas Borowski's (1740–1831)⁶. 1793 metais Karališkosios vokiečių draugijos 50 metų sukakties proga perskaitytame pranešime apie pirmąjį šios draugijos prezidentą jis teigė: „Unftreitig war Qvandt, befonders einer der größten Sprachkenner feiner Zeit“⁷. Neeilinius kalbinius Quandto gabumus bei kompetencijas minėjo ir vėlesni jo biografai – Albertas Nietzki's (1866–1923)⁸ ir Luise Gilde (1900–?)⁹. Borowski's, remdamasis asmenine pažintimi, o Nietzki's ir Gilde – iš dalies jiems tebe prieinamais Karaliaučiaus archyvų ir bibliotekų šaltiniais, tvirtino, kad Quandtas mokėjęs lotynų, graikų, hebrajų kalbas, taip pat prancūziškai, angliškai, itališkai, olandiškai¹⁰, lenkiškai¹¹, lietuviškai¹², be to, arabų ir sirų kalbas¹³.

Kai kurių kalbų Quandtas mokėsi jau vaikystėje ir paauglystėje mokomas savo tėvo, tuomečio Senamiesčio vokiečių bažnyčios diakono Johanno Quandto (1651–1718)¹⁴, ir lankydamas prestižinę lotynišką Senamiesčio mokyklą¹⁵, kai kurių – stu-

pirmasis šios draugijos prezidentas (Borowski 1794, 14; Nietzki 1905, 131–133; Gilde 1933, 93–94).

5 Šis Quandto darbo rezultatas – penki rankraštiniai tomai *in octavo* – išliko iki mūsų dienų ir šiuo metu saugomi Berlyne (GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, Hs., Nr. 2, Bd. 1–5) (plačiau žr. 3 ir 5).

6 Borowski's, kadaise Pilies bažnyčioje giedojęs berniukų chore ir patarnavęs Quandtui per mišias, 1812 metais pats tapo generaliniu superintendentu, nuo 1815-ųjų ėjo vyriausiojo rūmų pamokslininko pareigas (Moeller 1968, 73), 1816 metais buvo paskirtas Prūsijos Evangelikų Bažnyčios vyskupu ir galiausiai nuo 1829-ųjų iki mirties 1831-aisiais buvo pagerbtas arkivyskupo titulu (vok. *Erzbischof*).

7 Borowski 1794, 18.

8 Nietzki 1905.

9 Gilde 1933.

10 Quandtą mokėjus šias kalbas sutartinai nurodo trys jo biografai: Borowski 1794, 18–19; Nietzki 1905, 3–4; Gilde 1933, 27, 96.

11 Gilde 1933, 96.

12 Borowski 1794, 18; Gilde 1933, 96.

13 Borowski 1794, 19.

14 Moeller 1968, 67.

15 Ši 1525 metais įkurta Senamiesčio mokykla (vok. *Altstädtische Schule*) buvo viena seniausių Karaliaučiaus mokymo įstaigų (po Knypavos mokyklos [vok. *Kneiphöfische Schule, Domschule*], įsteigtos jau XIV amžiuje – 1304-aisiais).

dijuodamas Karaliaučiaus ir kituose Europos universitetuose, dar keletos – jau sulaukęs brandaus amžiaus. Vienu – pas garsius to meto filologus ir kalbų mokovus, kitų – veikiausiai savarankiškai.

Pirmoji svetimoji kalba, kurios Quandtas pradėjo mokytis po gimtosios vokiečių, tikriausiai buvo lotynų. Kad šios kalbos jis turėjo pradėti uoliai mokytis gana anksti, liudija tai, jog nuo dvylikos metų lotyniškai jau ne tik skaitė klasikinius tekstus, bet ir kūrė sudėtingos metrikos progines eiles:

er bereits im Alter von zwölf Jahren Ciceros Briefe las und tadellofe **lateinifche**¹⁶ Gedichte teils in Hexametern, teils in Horazifchen Metren fertigte. So begrüßte der dreizehnjährige Knabe den Rektor der Schule zu dessen Geburtstag in schwungvollen lateinifchen Distichen und pries feine Güte¹⁷.

Šią kalbą Quandtas mokėjo tobulai: šnekėjo visiškai laisvai, o rašė, pasak Borowski'o, gal net pernelyg rafinuotai ir sudėtingai:

In der **Sprache der Römer** war er gewandt, redete sie überaus fertig und schrieb – für viele zu blumenreich und zu schwer¹⁸.

Tiek dėl to, kad lotynų kalba XVIII amžiaus pirmoje pusėje tebebuvo mokslo kalba, tiek dėl to, kad Quandtas ją puikiai mokėjo, lotyniškai parašyta dauguma jo darbų¹⁹. Kita vertus, Quandtas, garsėjęs ir kaip geriausias anų laikų pamokslininkas bei savo iškalba žavėjęs net Prūsijos karalius, pamokslus sakydavo tik vokiškai – taisyklinga ir sklandžia kalba²⁰.

Veikiausiai ankstyva, nuo jaunų dienų prasidėjusi, buvo ir Quandto pažintis su graikų kalba, ją taip pat gerai mokėjo. Puikias graikų kalbos žinias ir, beje, neeilinius literatūrinius gebėjimus liudija Borowski'o žodžiai, kad Quandto per magistro darbo gynimo procedūrą Leipcigo universitete perskaitytas eilėraštis buvęs toks įstabus, jog vėliau dažnai kitų perrašinėtas:

Bei feiner Magifterpromotion in Leipzig las er ein **griechifches** Gedicht her, das damals häufig abgeschrieben und bewundert ward²¹.

Anksti – paauglystėje ir jaunystėje – Quandto pradėta mokytis ir gyvųjų tautinių Europos kalbų – prancūzų, anglų, italų, olandų. Jomis parašytus tekstus skaitė laisvai:

Früh hatte er sich von den noch lebenden Sprachen die **franzöfifche, englifche, italienifche und holländifche** bekannt gemacht; las Werke, die in diesen Mundarten geschrieben waren, fertig²².

16 Čia ir toliau paryškinta cituojant.

17 Nietzsche 1905, 3. Šitaip Nietzsche's teigė remdamasis archyvine medžiaga – paties Quandto dienoraščiu („ein umfangreiches Diarium“), kuris iki Antrojo pasaulinio karo saugotas Prūsijos valstybiniame archyve Karaliaučiuje.

18 Borowski 1794, 19; plg. Nietzsche 1905, 126.

19 Dalies Quandto darbų sąrašus žr. Brucker,

Haid 1755, [40]; Borowski 1794, 33–36;

Nietzsche 1905, 162–164.

20 Plačiau apie Quandtą kaip pamokslininką žr. Borowski 1794, 23–31; Nietzsche 1905, 134–144; Gilde 1933, 76–93; Citavičiūtė 2006, 82–118.

21 Borowski 1794, 19. Pasak Nietzsche'o (1905, 125), šis eilėraštis buvo net išspausdintas.

22 Borowski 1794, 18.

Prancūzų kalbos mokytaši Senamiesčio mokykloje, tuo tarpu olandiškai Quandtas pramoko po magistro studijų leidešis su jau minėtuoju bičiuliu Lilienthaliu į *Peregrinatio Academica* po Pietų, Vidurio ir Šiaurės Vokietiją, sykiu aplankydamas ir Olandiją²³.

Gausioje Quandto asmeninėje bibliotekoje, siekusioje apie 8000 tomų, tarp įvairiomis kalbomis sukauptų knygų ypatingą vietą užėmė rinktinės knygos anglų kalba²⁴. Quandtas jų turėjo apie keturis šimtus²⁵, taigi jos sudarė maždaug 5 % visos bibliotekos²⁶. Angliškomis knygomis Quandtas naudojosi ruošdamasis paskaitoms universitete, rašydamas akademinis tekstus²⁷. Iš anglų autorių sėmėsi idėjų pamokslams, kuriuos mėgo rengti angliškai homilinei tradicijai būdinga stilistika²⁸. Angliškos literatūros jam parūpindavo ir kasmet iš Londono atsiųsdavo jaunystės bičiulis Davidas Wilke (1685–1745), vėliau emigravęs į Angliją ir pasivadinęs *Wilkins*, su kuriuo susirašinėjo iki pat šio mirties²⁹.

Jaunystėje Quandtas itin susidomėjo Rytų kalbomis. Labiausiai jį žavėjo senoji hebrajų kalba. Jos pradmenų įgijo jau Senamiesčio mokykloje, vėliau ją studijavo Karaliaučiaus universitete. Tęsdamas studijas kituose Europos universitetuose ir gilindamasis į *philologia sacra*, šios kalbos, kaip, beje, ir arabų bei sirų, mokėsi pas žymųjį Jenos orientalistą Johanną Andreasą Danzą (1654–1727), o studijuoti hebrajiškų religinių raštų vyko pas judėjų teologijos žinovus ir rabinus į Hamburgą bei Olandiją:

In den **hebräifchen, arabifchen, fyrifchen** Sprachen nuzte er Danzens Unterricht; zu Hamburg und in Amfterdam ward das Rabbinifche Hauptzwek feines dortigen Aufenthalts³⁰;

reifete er nach den Niederlanden, nuzte den Aufenthalt in Groeningen, Franeker, Leiden, Amfterdam und andern Orten, und **orientalifche Sprachkunde** und Rabbinifche Gelehrfamkeit war der Hauptendzwek feines dortigen Aufenthalts³¹;

Dort³² fašte er den Entfchluß, den **orientalifchen Sprachen** fein Lebensftudium zu widmen und reifte, von feinem Vater mit reichen Geldmitteln verfehen, nach den Niederlanden, um in Gröningen, Leyden und Amfterdam bei Rabbinern hebräifchen Unterricht zu nehmen und fich in das Quellenftudium der orientalifchen Literatur zu vertiefen³³.

23 Gilde 1933, 27.

24 Borowski 1794, 18. Quandto biblioteka buvo viena didžiausių asmeninių bibliotekų Karaliaučiuje (Nietzki 1905, 133). Po Quandto mirties ji 1773 metais išparduota aukcione (Pisanski 1886, 512). Tiesa, pasak Nietzki'o (1905, 108), dalį Quandto bibliotekos paveldėjo Danielius Heinrichas Arnoldtas (1706–1775), o dalis jo rankraščių atiteko Borowski'ui (Borowski 1794, 16–17).

25 Borowski 1794, 18; Pisanski 1886, 512.

26 Tondel 2004, 390.

27 Borowski 1794, 18.

28 Nietzki 1905, 135; Citavičiūtė 2005, 83.

29 Klaipeđoje gimęs Wilke 1700–1704 metais

studijavo Karaliaučiaus universitete, kur atsiskleidė jo gabumai kalboms. Gyveno Dancige, Romoje, Paryžiuje, galiausiai išvyko į Angliją, kur tapo anglikonų kunigu. Oksforde įgijo daktaro laipsnį (1717), buvo Lambeto rūmų bibliotekininkas (1715), Menų draugijos narys (1719), Kenterberio kanauninkas (1720), Safolko arki-diakonas (1724) (plačiau apie jį žr. Arnoldt 1746, 446–447; Gilde 1933, 98; *BrZA* II 39–40; Citavičiūtė 2006, 260).

30 Borowski 1794, 19.

31 Borowski 1794, 11–12.

32 T. y. Halėje, kur tuo metu lankėsi.

33 Nietzki 1905, 4.

Po studijų Vokietijos universitetuose ir po akademinės kelionės 1710-aisiais grįžęs į gimtąjį Karaliaučių, Quandtas pradėjo dėstyti tenykščiaje universitete³⁴ ir, anot Borowski'o, svajojo apie Rytų kalbų profesūrą³⁵. Šiems siekiams nebuvo lemta išsipildyti – 1715 metų rugsėjo 5 dieną Rostocko universitete sėkmingai apgynęs teologijos daktaro disertaciją³⁶ tapo Karaliaučiaus universiteto teologijos profesoriumi, tačiau jaunystėje kilęs susižavėjimas orientalistine ir graikų literatūra išliko, regis, visą gyvenimą: „**griechifche und orientalifche** Literatur war ihm Lieblingsbefchäftigung“³⁷. Quandto Rytų kalbų žinios minėtos ir jam skirtame nekrologe:

Linguarum Orientis ita erat peritus, ut doctisfimi rabbinorum eius in hoc ftudiorum genere diligentiam mirarentur, et applaufu fcripta eius philologica ab exteris etiam eruditis excepta fint³⁸.

Anksti išryškėjęs Quandto polinkis kalboms, mokėtų kalbų kiekis, aukšta kalbinė kompetencija liudija jį buvus itin gabų kalboms. Tad nieko stebėtino, kad jaunystėje sukauptą kalbų kraitį vėliau Quandtas, pasak Borowski'o, dar papildė: „er [...] machte noch zu feiner Sprachkunde in fpåtern Iahren einen bemerkenswerthen 3ufa3“³⁹. Iš vėliau išmoktųjų kalbų Borowski's tepaminėjo vieną – lietuvių (plačiau apie tai žr. 2). O štai Gilde rašė Quandtą, be lietuvių kalbos, mokėjus ir lenkiškai, tiesa, nenurodydama jokio šaltinio⁴⁰. Tai visai galimas dalykas, nes tiek lietuvių, tiek lenkų Rytų Prūsijoje buvo plačiai vartotos tautinės kalbos, o Quandtas organizavo ne tik lietuviškų, bet ir lenkiškų religinių raštų leidimą – jo dėka išleista lenkiška bažnytinė agenda, katekizmas ir giesmynas⁴¹.

2. QUANDTO AMŽININKŲ IR BIOGRAFŲ LIUDIJIMAI. Nors Quandtas gyveno ir dirbo daugiakultūroje Prūsijos valstybėje, kur vartota ne tik vokiečių kalba, bet ir lietuvių bei lenkų kalbos, tačiau Prūsų Lietuvoje, t. y. lietuviškose parapijose, jis niekada nekunigavo, todėl mokėti lietuviškai jam būtinybės nebuvo. Kita vertus, su lietuvių kalba Quandtui teko ne kartą tiesiogiai susidurti.

Quandto amžininkas ir ilgametis kolega teologijos profesorius Danielius Heinrichas Arnoldtas, nuo 1763-ųjų ėjęs Lietuvių kalbos seminaro inspektoriaus pareigas, o po Quandto mirties paskirtas vyriausiuoju rūmų pamokslininku, apie pirmtako lietuvių kalbos žinias nė viename iš savo solidžių istorinių veikalų – nei apie Karaliaučiaus universitetą, nei apie Rytų Prūsijos kunigus, regis, nerašė⁴².

Netiesioginių žinių apie Quandto lietuvių kalbos mokėjimą esama 1755 metais Augsburgėje išleistame žymiausių to meto vokiečių rašytojų portretų ir trumpų bio-

34 Pasak Borowski'o (1794, 12) ir Nietzki'o (1905, 4), Quandtas tuomet dėstė filosofijos ir filologijos dalykus, o pasak Gilde's (1933, 31) – dogmatiką, polemiką, homiletiką ir moralės teologiją.

35 Borowski 1794, 12; plg. Nietzki 1905, 4.

36 Gilde 1933, 35.

37 Borowski 1794, 19.

38 Pisanski 1886, 640, išn. 2.

39 Borowski 1794, 18.

40 Gilde 1933, 96.

41 Nietzki 1905, 164.

42 Arnoldt 1746, 170–171, 189, 194, 216–217; Arnoldt 1756, 30–31; Arnoldt 1777, 10, 60.

grafijų rinkinyje *Bildersaal heutiges Tages lebender und durch Gelehrtheit berühmter Schriftsteller*, kurio autoriai – filosofijos istorikas, Berlyno mokslų akademijos narys Johannas Jacobas Bruckeris (1696–1770) ir vario graveris bei leidėjas Johannas Jacobas Haidas (1704–1767). Rinkinyje įdėtas ir Quandto portretas (žr. 1 pav.) bei penkių puslapių biografija su bibliografija. Tarp Quandto nuopelnų minimi ir du lietuviškos Biblijos leidimai. Anot biografijos autoriaus, Quandtas, siekdamas, kad vertimas būtų kiek įmanoma geresnis, pats savo ranka taisęs kiekvieną Biblijos lanką:

GOTT rúftete ihn mit Eifer, Geiſt und Kráſſften aus, auch der unter dem Preuſiſchen Scepter lebenden zahlreichen Lithauifchen Gemeine die allererſte Uberfezung der ganzen Bibel in Lithauifcher Sprache zu überliefern. Die vielen Reiſen durch Lithauen, welche dieſes wichtige Werk erforderte; die vielen Stunden, welche die **eigenhändige Verbefferungen jedes Bogens** koſteten, um dieſe Uberfezung ſo vollkommen als möglich zu liefern; die zur Erbauung dieſer Gemeine unter ſeiner Aufficht in der Lithauifchen Sprache hernach ausgefertigten Bücher; und die **nun unter deffen Händen begriffene zweyte Ausgabe gedachter Bibel**⁴³ ſind unvergeſſliche Denkma- le genug, von ſeinem Eifer für die Ehre GOTTes und das Heil der Kirche; und werden dieſem hochverdienten Lehrer ſo oft ein unverwelkliches Ehrenangedenken ſtifften, ſo oft das ſo reichlich ausgebreitete göttliche Wort erwünſchte Früchte in dieſer wichtigen Gemeine tragen wird⁴⁴.

Jei Quandtas, kaip teigiama, iš tiesų savo ranka koregavo Biblijos vertimą, jis turėjo pakankamai mokėti lietuviškai. Vis dėlto nėra žinoma, iš kur Bruckeris ėmė duomenis, tad sunku pasakyti, kiek ši jo pateikta lietuviškos Biblijos rengimo detalė patikima. Pats Quandtas nei pirmojo, nei antrojo Biblijos leidimo pratarmėse tokio fakto neminėjo⁴⁵. Iš Prūsijos karaliui 1730-01-03 rašyto Quandto laiško težinoma, kad jam rūpėjo suvienodinti lietuviško Naujojo Testamento stilių („eine *Egalité des stili* zu beforgen“) ir tai, anot jo, turėjęs atlikti vienas asmuo⁴⁶.

Amžiaus pabaigoje vienas po kito pasirodė du Quandto mokinių parašyti šaltiniai, kuriuose jau tiesiogiai liudijama, kad garsusis Karaliaučiaus universiteto profesorius lietuvių kalbą mokėjo.

1793 metais išėjusioje lietuviškų giesmynų istorijoje *Erste litauische Liedergeschichte* buvęs Quandto studentas Gotfrydas Ostermejeris (Gottfried Ostermeyer, 1716–1800) teigė, kad darbo prie lietuviškų raštų leidybos pradžioje Quandtas lietuviškai visiškai

43 Šie žodžiai – tarsi aliuzija į portretą, kuriame Quandtas ranką yra uždėjęs ant knygos. Patrauklu būtų manyti, kad tai ir yra antrojo lietuviškos Biblijos leidimo egzempliorius, tačiau *Bildersaal* ir Biblija pasirodė tais pačiais metais ir, regis, panašiu metu (tokią prielaidą leidžia daryti abiejų leidinių pratarmių datos: Bruckerio pratarmė parašyta 1755 metų kovo 1 dieną, o Quandto – kovo 10-ąją), vadinasi,

Quandto portretas turėjo būti išraižytas jau anksčiau.

44 Brucker, Haid 1755, [38].

45 Quandt 1735-10-18, [I lankas, 6r–II lankas, 3r]; Quandt 1755-03-10, [I lankas, 4r–II lankas, 2v].

46 Šį Quandto laišką citavo Nietzsche 1905, 9; Bertuleit 1933–1934, 80 (jo fragmento citatą žr. 3).

Auch kann der gemeine Mann gedruckte Bücher nun erst recht nutzen, da sie vorher bey nahe allein für den Pfarrherrn und Präcentor waren. Ich habe in meinem Kirchspiel vor etwas mehr als 40 Jahren kaum 2, oder 3 Hauswirths gefunden, die lesen konnten. Und so giengs durchs ganze Land. Man sehe Lepners Preußischen Littauer, Seite 119.

§. 73. Weil die Littauer nun Bücher brauchen konnten, so sorgte man auch, daß sie ihnen in die Hände gegeben wurden. Der damalige Oberhofprediger D. Quandt übernahm diese Sorge, und die betraf dann auch ein neues Gesangbuch, da das letzte von 1705 schwer mehr zu haben war. Quandt war der Sprache im Anfange ganz unkundig, und faßte erst in der Folge etwas davon; er übertrug also das gewiß wichtige Geschäft dem Insterburgischen Erzpriester Johann Behrendt, den er für den geschicktesten dazu hielt. Allein er irrete sich sehr. Behrendt war ein Mann von schwachen Einsichten, so wie in Allem, also auch so gar im Littanischen. Wobey das schlimmste war, daß er seine Schwäche nicht kannte, vielmehr alles zu über-

nemokėjo, bet vėliau kiek pramoko. Nupasakodamas 1732 metais išėjusio oficialaus lietuviško giesmyno⁴⁷ rengimo aplinkybes, Ostermejeris rašė:

Weil die Littauer nun Bücher brauchen konnten, so sorgte man auch, daß sie ihnen in die Hände [sic!] gegeben wurden. Der damalige Oberhofprediger D. Qvandt übernahm diese Sorge, und die betraf dann auch ein neues Gefangbuch, da das letzte von 1705 schwer mehr zu haben war. Qvandt war der Sprache **im Anfange ganz unkundig**, und **faßte erft in der Folge etwas davon**; er übertrug also das gewiß wichtige Gefchäfte dem Infterburgifchen Erzprieſter Johann Behrendt, den er für den gefchickteften dazu hielt. Allein er irrete ſich fehr⁴⁸ (žr. 2 pav.).

Po metų – 1794-aisiais – Borowski'o išleistoje Quandto biografijoje *Biographische Nachrichten von dem denkwürdigen preußischen Theologen D. Johann Jacob Quandt*⁴⁹ teigiama, kad garbusis mokytojas buvo gana gerai išmokęs lietuvių kalbą:

Er **lernte** als Oberhofprediger **Litthauifch** und brachte es zu einem hohen Grade der Fertigkeit⁵⁰ (žr. 3 pav.).

Kyla klausimas, kodėl abu Quandto amžininkai, panašiai paliudydami profesorių mokėjus lietuviškai, vis dėlto gana skirtingai vertino jo kalbinę kompetenciją?

Ostermejeris galėjo būti kiek šališkas, mat jam buvo palanku parodyti, kad Quandtas iki 1732 metų visiškai nemokėjo lietuviškai, o vėliau pramoko tik šiek tiek. Ostermejeris labai neigiamai vertino penkis kartus (²1735, ³1738, ⁴1740, ⁵1745, ⁶1748) be žymesnių pataisymų perleista, tik vis papildytą vadinamąjį *Quandto-Berento giesmyną*, netgi pavadino jį „pure Mißgeburth“⁵¹, ir visą kaltę dėl klaidų vertė rengėjams – Berentui bei Adomui Frydrichui Šimelpenigiui (Adam Friedrich Schimmelpfennig, 1699–1763), o ne Quandtui, kuris esą nė negalėjęs tinkamai įvertinti rengėjų kompetencijos, nes pradžioje kalbos nemokėjęs ir tik vėliau kiek pramokęs. Provincijos kunigas Ostermejeris galėjo tiesiog vengti mesti netinkamo darbo šešėlį ant aukščiausio rango Rytų Prūsijos dvasininko.

Borowski's nuo vaikystės gana artimai pažinojo Quandtą, todėl jo tvirtinimas Quandtą mokėjus lietuviškai abejonių nekelia. Vis dėlto jis buvo didelis mokytojo gerbėjas ir pats nemokėdamas lietuvių kalbos vargu ar galėjo objektyviai įvertinti profesoriaus žinias.

Po gero dvidešimtmečio, XIX amžiaus pradžioje, Martynas Liudvikas Rėza (Martin Ludwig Rhesa, 1776–1840) lietuviškos Biblijos istorijoje *Geschichte der litauischen Bibel* (1816) jau rašė, kad Quandtas lietuviškai nemokėjęs: „war er selber der litthauifchen Sprache **nicht kundig**“⁵². Nežinia, kodėl Rėza šitaip tvirtino, mat nors gimė

47 Šio lietuviško giesmyno leidimu rūpinosi Quandtas, o jį rengė ir redagavo Įsruties vyskupas (vok. *Erzpriester*) Jonas Berentas (Johann Behrendt, 1667–1737), todėl šis giesmynas neretai vadinamas tiesiog *Berento* arba *Quandto-Berento giesmynu*.

48 Ostermeyer 1793, 80. Liucijos Citavičiūtės vertimą žr. Ostermejeris 1996, 342.

49 Biografiją Borowski's parengė savo pranešimo, skaityto 1793 metais Karališkosios vokiečių draugijos jubiliejaus proga (žr. 1), pagrindu.

50 Borowski 1794, 18.

51 Ostermeyer 1793, 81.

52 Rhesa 1816, 32.

Kopf aufhält und die Flügel des Genies lähme — hinreichendes Vermögen zu gelehrten Reisen, zur Sammlung der ausgesuchtesten Schriften: o, m. S.! bei wie wenigen nur treffen solche glückliche Umstände zusammen? Unstreitig war Qvandt, besonders einer der größten Sprachkenner seiner Zeit. Früh hatte er sich von den noch lebenden Sprachen die französische, englische, italienische und holländische bekannt gemacht; las Werke, die in diesen Mundarten geschrieben waren, fertig und machte noch zu seiner Sprachkunde in spätern Jahren einen bemerkenswerthen Zusatz. Er lernte als Oberhofprediger Litthauisch und brachte es zu einem hohen Grade der Fertigkeit. Seine Büchersammlung hatte einen ausgesuchten Vorrath besonders von englischen Werken, die er für seine Vorlesungen und akademischen Schriften, wie es bei den lezten in die Augen fällt, benutzte. David Wilkins, sein Jugendfreund und nachmaliger Korrespondent versorgte von London aus ihn jährlich damit; nach dessen Tode ließ

3 pav. Borowski 1794, 18: apie Quando lietuvių kalbos mokėjimą;
Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen: 8 H L BI IV, 8355

jau po Quandto mirties ir niekada jo nepažinojo, bet su Borowski'o parašyta Quandto biografija lyg ir turėjo būti susipažinęs. Neatmestina, kad lietuvių kalbą nuo mažumės kaip gimtąją mokėjęs Rėza Quandto gebėjimus vertino pernelyg kritiškai.

Vėlesnė Quandto biografė Luise Gilde taip pat teigė, kad Quandtas mokėjo lietuviškai, tačiau jokių informacijos šaltinių nenurodė⁵³. Tad neaišku, ar ji rėmėsi archyviniais dokumentais, ar Borowski'o darbu.

Visi apžvelgti šaltiniai, išskyrus Rėzą, patvirtina Quandtą mokėjus lietuviškai. Nevienodai vertinami tik jo gebėjimai – nuo „šiek tiek“ (Ostermejeris) iki „gana gerai“ (Borowski's), ir skirtingai nurodomas kalbos išmokimo laikas (apie tai žr. 5). Kadangi Quandto lietuvių kalbos mokėjimo klausimas iki šiol nėra išsamiau analizuotas, lietuvių raštijos istorijos tyrėjai, nelygu jų nuostatos, dažniausiai remiasi arba Borowski'o, arba Rėzos teiginiu.

3. LITUANISTINIŲ QUANDTO DARBŲ DUOMENYS. Penkiatomėje rankraštinėje Prūsijos presbiterologijoje *Preußische Presbyterologie* (Karaliaučius, iki 1772), kurioje Quandtas šiaip jau mėgdavo paminėti, kur Prūsų Lietuvos kunigai mokėsi lietuviškai ir kiek jie šios kalbos buvo pramokę (žr. 106 išn.), prie savo pavardės nei apie lietuvių, nei apie kitų kalbų mokėjimą duomenų nepateikė (žr. 4 ir 5 pav.)⁵⁴.

Nors iki šiol nebuvo žinomas nė vienas šaltinis ar dokumentas, kuriame pats Quandtas būtų patvirtinęs mokąs lietuvių kalbą, tačiau jo lituanistinė veikla tiesiogiai arba netiesiogiai tai liudija. Pirmiausia minėtina, kad 1721 metų rugsėjo 22 dieną Prūsijos karalius Frydrichas Vilhelmas I (Friedrich Wilhelm I, 1688–1740, valdė 1713–1740) pavedė vyriausiajam rūmų pamokslininkui Quandtui sykiu su Žilių kunigu Gabrieliu Engeliu (1685–1761)⁵⁵ ir konsistorijos tarėju Christianu Sahme (1663–1732) imtis priemonių švietimo būklei Prūsų Lietuvoje gerinti⁵⁶. Tada Quandtas susirūpino Biblijos ir būtiniausių religinių tekstų – agendos, giesmyno, katekizmo, postilės – vertimu į lietuvių kalbą ir jų leidimu. Šių raštų vertimo ir leidimo reikalais jis rūpinosi kelis dešimtmečius: tarp Prūsų Lietuvos kunigų ir Karaliaučiaus universiteto teologijos studentų ieškojo pačių geriausių lietuvių kalbos mokovų, kurie būtų pajėgūs imtis vertimo, ne sykį rašė Prūsijos karaliui ir jo tarėjams dėl leidybos finansavimo, bendravo su spaustuvininkais aptardamas spaudos detales. Maža to, jis pats asmeniškai dalyvaudavo Biblijos vertėjų susirinkimuose, kurių tikslas buvęs spręsti vertimo problemas ir aprobuoti atliktą vertimą. Susirinkimai vykdavo Įsrutyje arba Tilžėje ir trukdavo ištisas dienas – nuo ryto ketvirtos iki vakaro devintos valandos – gerą savaitę. Pirmiausiai būdavo perskaitomas vokiškas Martino Lutherio Biblijos fragmentas, paskui – jo lietuviškas vertimas, dėl kurio savo nuomonę pareiškėdavo visi susirinkę kunigai, o kilus ginčams, Quandtas imdavosi graikiško originalo. Šito-

53 Gilde 1933, 96.

54 Žr. *QPP* I 412; *QPP* I 38.

55 Engelis buvo vienas iš Lutherio Mažojo katekizmo vertėjų. Nors 1719 metais vertimą aprobavo Prūsų Lietuvos kunigai, bet pirmasis švietimo reformos vykdytojas Hen-

richas Lysius (1670–1731) jo taip ir neišleido. Katekizmo rankraštį suredagavęs, Engelis jį išleido 1722-aisiais.

56 Keil 1886, 120; Nietzki 1905, 14; Gilde 1933, 49. Komisija dirbo vos keletą mėnesių.

kią 1727-ųjų Naujojo Testamento ir 1728-ųjų Psalmyno vertimo darbų eigą aprašo pats Quandtas 1730-01-03 laiške Prūsijos karaliui:

Bey den *conventibus* wurde es so gehalten, daß der eine von den Predigern den deutschen Text Luthers von Wort zu Wort deutlich verlesen, der andre sogleich seine litth. Uebersetzung herlesen und die übrigen ihre Meynung darüber anzeigen müßten. **Mir selbst behielte den griech. Grundtext vor, um daraus die unter den Predigern entstandenen Streitigkeiten zu entscheiden.** [...] Dergleichen *conventus* haben zuweilen **8 Tage** gewähret und habe ich dabei **von 4 Uhr morgens bis 9 Uhr des Abends** auch wohl noch später treulich ausgehalten⁵⁷.

Tikėtina, kad panašiai dirbta verčiant ir Senąjį Testamentą. Taigi rengiant lietuvišką Bibliją per vertėjų susirinkimus Quandtui tekdavo ne sykį valandų valandas lietuvių kalbą girdėti gyvai. Kadangi Quandtas privalėjo tarti lemiamą žodį ginčų atveju, jam turėjo būti itin pravartu mokėti ne tik graikų, t. y. originalo, bet ir lietuvių, t. y. verčiamąją, kalbą. Manytina, kad šie susirinkimai Quandtui buvo kartu ir savytos lietuvių kalbos pamokos, ir būtinybė praktiškai pritaikyti jau iki tol įgytas žinias.

Antra, beveik puspenktų metų – nuo 1723-04-27 iki 1727-09-04⁵⁸ – Quandtas buvo Karaliaučiaus universitete veikusio Lietuvių kalbos seminaro inspektorius, prižiūrėjęs šio seminaro veiklą. Nors seminaras įsteigtas 1718 metais, o jo pirmuoju inspektoriumi paskirtas teologijos profesorius pietistas Henrichas Lysius, tačiau pirmąjį šios institucijos veiklą reglamentuojantį statutą parengė ne jis, o Quandtas sykiu su teismo tarėju Mansbergu⁵⁹. Pirmajame seminaro statute pateikta įdomių detalių. Čia nurodoma, kad lietuvių kalbos norintys išmokti teologijos studentai turį rinktis inspektoriaus namuose kasdien po du kartus: ryte jie valandą privalą mokytis teologijos, o po pietų – lietuvių kalbos. Seminaristų įgytos teologijos ir kalbos žinios reguliariai tikrintos: kas mėnesį – docento, o kas metų ketvirtį – inspektoriaus:

§ 2. || Alle und jetzt benannte sollen außer den *Lectioibus* der übr[=]gen *Profesoren* täglich 2 Stunden, eine des Morgens und || die andern Nachmittag zusammen kommen, und in der Morgen || Stunde in der Theologie, in der Nachmittags Stunde aber in || der Sprache unterwiesen werden. || [...] § 6. || Die *Direction* soll jederzeit bei dem Oberhofprediger bleiben, als || zu dessen Amt die Beforgung tüchtiger Prediger gehört, || dessen Wohnung auch **(in welcher Wohnung die tägliche Zu=||ammenkunft gefchehen soll)** dem *Convictorio* am nächsten und || daher die Aufsicht soviel bequemer fällt; auch sollen die || *Docentes* wo möglich auf dem *Collegio* oder in der Nähe || desselben wohnen. || [...] § 8. || Alle Monate soll von dem *Docente*, alle Viertel Jahr aber von || dem *Directore* **ein Examen** mit den *Studiosis* angestellet, und die || *Profectus* eines Jeden **in der Sprache und in der Theologie** gemerkt || werden⁶⁰.

57 Šis Quando laiškas saugotas Karališkojoje ir universiteto bibliotekoje Karaliaučiuje, dabar jo likimas nežinomas. Cituota iš: Nietzki 1905, 8–9; plg. dar Bertuleit 1933–1934, 80–81.

58 Quando vadovavimo Lietuvių kalbos seminarui datas žr. Citavičiūtė 2004, 206.

59 Bogdan 1994, 398–399; Citavičiūtė 2004, 52–54.

60 Quandt 1723, 57–58; vertimą į lietuvių kalbą žr. Citavičiūtė 2004, 53.

Aštunto paragrafo pirmas sakinytis gali būti interpretuojamas dvejopai. Patrauklu būtų manyti, kad seminaristų lietuvių kalbos mokėjimą turėjo vertinti ne tik seminaro docentas, bet ir inspektorius. Šiuo atveju vargu ar Quandtas būtų įrašęs šį paragrafą, jeigu nebūtų buvęs kompetentingas faktiškai to atlikti, t. y. jei nebūtų buvęs pajėgus patikrinti ir įvertinti studentų pažangą mokantis ne tik teologijos, bet ir lietuvių kalbos. Vis dėlto galimà ir kitokia šio teiginio interpretacija: seminaristų lietuvių kalbos tikrinimas buvo docento pareiga, o vadovas turėjęs tikrinti teologijos žinias.

Netiesioginių ženklų, kad Quandto bent kiek mokėta lietuviškai, esama jo paties rašto darbuose. Pirmiausia minėtinos lietuviškiems leidiniams parašytos vokiškos pratarmės, į kurias jis įdėdavo lietuviškų fragmentų. Antai Berento parengto giesmyno *Iš naujo perveizdėtos ir pagerintos giesmių knygos* pratarmėje⁶¹ Quandtas, pristatydamas Martyno Mažvydo, Jono Bretkūno, Lozorius Zengštoko, Danieliaus Kleino giesmynus, jų antraštes suregistravo išnašose⁶². O štai lietuviškos Biblijos abiejų leidimų (Karaliaučius, ¹1735, ²1755) pratarmėse, apžvelgdamas Biblijos vertimo į lietuvių kalbą istoriją, jis minėjo pagoniškų lietuvių dievų vardus, citavo Bretkūno Biblijos (1579–1590) pavadinimą. Be to, čia Quandtas džiaugėsi ir lietuviška knyga – po ilgų paieškų pagaliau gauta Samuelio Boguslavo Chylinškio (~1633–1668) išversta ir Londone išleista Biblija (1660), nors ir be antraštinio lapo ir tik iki Psalmyno. Šios Biblijos įsigijimas Quandtui buvo ne vien bibliofilinis interesas. Kad jį domino pats vertimas, liudija išnašoje pacituoti trys šios Biblijos fragmentai iš Pr 1,26, Pr 3,15 ir Job 19,25–27⁶³ (žr. 6 pav.).

Dar vienas argumentas, kad Quandtas bent šiek tiek turėjo mokėti lietuviškai, yra lietuviški jo įrašai minėtos rankraštinės Prūsijos presbiteriologijos *Preußische Presbyterologie* ketvirtajame tome, skirtame Prūsų Lietuvos kunigams. Įrašai negausūs, paprastai tik atskiri žodžiai (tarp jų yra ir pravardžių) ar trumpos frazės, pvz.:

Kifjinnis (QPP IV 5v), *Pilwjus* (QPP IV 63v), *Pon's mufu Simonis* (QPP IV 66r) (žr. 7 pav.), *Takas i Nemerkeri* (QPP IV 33v) (žr. 8 pav.), *Iezus Iezus tas wienas bus man's Džaugfmas*⁶⁴ (QPP IV 66v), *Dieus dawe dantes, Dieus dos ir dūna* (QPP IV 101v) (žr. 9 pav.)⁶⁵.

Quandto apsisprendimas lietuviškų intarpų įtraukti tiek į presbiteriologiją, tiek ir į pratarmes byloja, kad lietuvių kalbai jis buvo neabejingas.

Šitai patvirtina ir vokiška Quandto pratarmė, parašyta Christiano Langhanseno (1660–1727) postilės vertimui į lietuvių kalbą *Trumpas ir prastas išguldymas visų nedėlės ir šventų dienų evangelijų* (Karaliaučius, 1750). Nors čia nėra nė vieno lietuviško žodžio, bet Quandtas savo santykį su lietuvių kalba išreiškė tiesiogiai: kreipdamasis į leidinio adresatus – Prūsų Lietuvos kunigus, jis pavadino save lietuvių kalbos mylėtoju ir suminėjo įrodymus – jo rūpesčiu išleistas lietuviškas knygas:

61 Vieninteliame žinomame pirmojo leidimo (¹1732) egzemplioriuje (StB PK: En 9820) Quandto prakalbos nėra. Penktame (⁵1745) ir šeštame (⁶1748) leidimuose ji įdėta (²1735, ³1738, ⁴1740 metų egzempliorių nerasta). Čia ir toliau remiamasi ⁶1748 metų prakalba (StB PK: En 9822).

62 Quandt 1748-03-01, [I lankas, 1v–7r].

63 Quandt 1735-10-18, [II lankas, 1r]; Quandt 1755-03-10, [I lankas, 7v].

64 Šis Quandto įrašas išblukęs, ant jo vėlesnis rankraščio pildytojas įrašė naujų duomenų.

65 Tikėtinas šios patarlės šaltinis – Lilienthalio leistas *Erleutertes Preußen* (IV, 257). Apie jos užfiksavimus XVI–XVIII amžiaus I pusės Prūsų Lietuvos lituanistikos šaltiniuose žr. Aleknavičienė 2016, 27–30.

unter Göttlichem Segen herfür. Wie ich es nun vor eine der gröſſeſten Glückſeligkeiten und des Segens, des mir anvertrauten Amtes, in tieffſter Ehrerbietigkeit gegen Gott erkenne, daß Er mich gewürdiget, nur vor einem Jahr die allererſte deutſche Bibel in Preußen, und zwar an eben dem Jahr ans Licht zu ſetzen, an welchem ſie von Luthero vor 200. Jahren zuerſt ausgefertigt worden, ſo achte ich mich nunmehr zwiefach beglückt, da ich iht die allererſte Litthauische Bibel in Preußen ans Licht ſtellen kan. Ich werde hoffentlich keines Fehltritts beſchuldiget werden, wenn ich dieſes die erſte Ueberſetzung der Bibel in die Litthauische Sprache, und zwar in Preußen, nenne. Denn obwohl Jac. le Long **) einer Litthauischen Bibel gedencket, ſo 1660. zu London, von Samuel Boguslao Chylinski ausgefertigt worden; ſo iſt doch ſelbige in Preußen gar nicht bekannt, vielweniger nach der in unſerm Litthauen angenommenen Mund-Art abgefaſſet, und wie ich vermurthe, aus der Polniſchen Ueberſetzung entſprungen. †*)

†*) Nach langem Forſchen bin endlich ſo glücklich worden, dieſe überaus rare Bibel, jedoch ohne Titel, und nur bis in die Pſalmen zu überkommen, daher ſelbſt nicht feſtzuſetzen weiß, ob ſie weiter abgedruckt worden. Dem curieuſen Leſer überlieſere davon einige Proben,

Proben, um daraus einiger maſſen von dieſer Verſion zu urtheilen.
Gen. I, 26. Ir tare Diewas: padarykim žmogū ant abroža muſū, and paweyksta muſū: ir tewiešpatauja and žuwu maru, ir and paukščių dangaus, ir and pešaus, ir and cielos žiamės, ir and wiſſotio ſtegiacio žweries, kurlai ſegia and žiamės. Ir ſutwere Diewas žmogū and abroža ſawo, and abroža Diewo ſatwere ghi. Wirišku ir Moteriškū ſutwere jos. *Gen. III, 15.* Ir paſtatysiu neprietelys tarp tawo ir tarp moteriškies, tarp ſektes tarpag tawo, ir tarp jos ſektes. Ta ſutryns tau galwa, š tuſien ſutryniſi ſey kulna. *Job XIX, 25.* Šinau nes jog Arpirkiejas mano gijs, ir paſkutiauſiu kielis and dulkiu. O kad po odey mano pergrauſ ghi, dabosios and Diewa iſt kung mano. And kuro debosios ſau, akis tarpag mano regies, š ne ſwetymo: inſtey mano labay itgsta priegtaupſtiy mano.

6 pav. Quandt 1735-10-08, [I lankas, 8v-II lankas, 1r]: Biblijos pratarmė, kurioje Quandtas cituoja Chylinskio Biblijos vertimą (1660); Biblioteka Jagiellońska, Kraków: BJ 52067 I

XXIII. Walterkehmen.

Die Briefe ist nicht mehr, man kann nur sehen in
den Briefen, so 1715. geschrieben u. so das er alt war
für noch zu schreiben gewillt, man hat ihn nicht mehr
dies die Briefe sind aus dem Jahr des Briefes
das Nemerteken da ist 3. November 1715.
wie folgt, nach Nemerteken in die Briefe gegeben
dafür die Ort Nemerteken i. e. Takas
Nemerkemi, im Lande der Ort die Ort gewillt
man. So die Briefe also, die Briefe sind nicht mehr
1630. fundiert unter der Regierung des Briefes
die Wilhelm, wie aus dem 1639. bestätigt
die Briefe abgeschrieben.

Die Briefe sind

1630. Christoph Fabricius
In dem Briefe ist die Briefe geschrieben
wie folgt, die Briefe sind im Briefe
und die Briefe sind

163. Salomo Meyer.
Die Briefe ist nicht in n. Briefe
1644. Jacob Geffer.

man sieht die Briefe in
und die Briefe sind
Ordin. t. und die Briefe
wie folgt

1650. Melchior Schwabes.
Ordin. in dem Briefe 1650. 27. Juni
t. 1650. Die Briefe sind
die Briefe sind, so nicht in Briefe
geschrieben

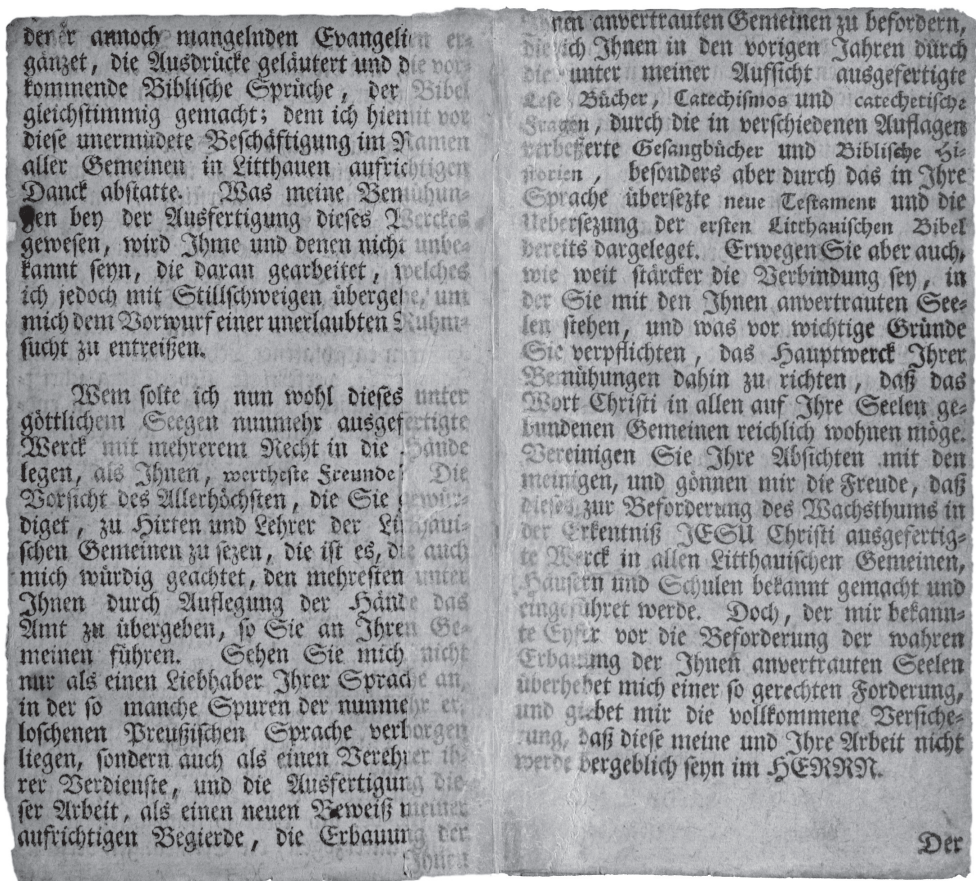
1663. Ernestus Diselius, Bischof von
man sieht die Briefe in
die Briefe sind, so nicht in Briefe
Ordin. t. und die Briefe
wie folgt

Erster in der Goth. l. i. e. v. d. s.
p. 72. unum est annu rare
medicinis

8 pav. QPP IV 33v₈₋₉; Quando lietuviškas įrašas Takas i Nemerkemi;
GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, Hs., Nr. 2, Bd. 4

10 pav. Quandt 1750-06-24, [I lankas, 3v₂₄-4r₁₀]: Langhanseno postilės pratarė, kurioje Quandtas rašo esąs lietuvių kalbos mylėtojas; VUB: L_R 878

Sehen Sie mich nicht || nur als einen **Liebhaber Ihrer Sprache** an, || in der so manche Spuren der nunmehr er=||lofchenen Preußischen Sprache verborgen || liegen, sondern auch als einen Verehrer ih=||rer Verdienste, und die Ausfertigung die=||ser Arbeit, als einen neuen Beweis meiner || aufrichtigen Begierde, die Erbauung der || Ihnen anvertrauten Gemeinen zu befördern, || die ich Ihnen in den vorigen Jahren durch || die unter meiner Aufsicht ausgefertigte || Lese=Bücher, Catechismos und catechetische || Fragen, durch die in verschiedenen Auflagen || verbesserte Gesangbücher und Biblische Hi=||storien, besonders aber durch das in Ihre || Sprache übersezte neue Testament und die || Uebersezung der ersten Litthauischen Bibel || bereits dargeleget⁶⁶ (Zr. 10 pav.).

⁶⁶ Quandt 1750-06-24, [I lankas, 3v-4r]; vertimą į lietuvių kalbą žr. Gineitis 1988, 41.

Quando lituanistinė veikla – Biblijos ir religinės literatūros vertimo, leidimo organizavimas, vadovavimas Lietuvių kalbos seminarui, ligtolinę lietuvių raštiją pristatančios pratarmės, pelniusios jam pirmojo lietuvių raštijos istoriografo vardą, liudija domėjimąsi lietuvių kultūra⁶⁷. Tad atrodo visai natūralu, kad ši lituanistinė veikla Quandtą, ypač kaip filologą, turėjo, viena vertus, motyvuoti mokytis lietuvių kalbos, kita vertus, sudaryti tam palankias sąlygas.

4. ARCHYVINIAI DOKUMENTAI APIE QUANDTO LIETUVIŲ KALBOS MOKĖJIMĄ. Minėtuosius argumentus paremia Prūsijos kultūros paveldo Slaptajame valstybiniame archyve Berlyne (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz; toliau – GStA PK) rasti dokumentai, kurie patvirtina, kad Quandtas iš tiesų mokėjo lietuviškai. Šiuose dokumentuose tiek Prūsijos karaliaus Frydricho II slaptieji tarėjai (vok. *Geheime Räte*) Karaliaučiuje mini Quandtą mokant lietuviškai, tiek ir jis pats apie tai rašo. Dokumentai saugomi byloje *Übersetzung der Patente in die polnische und litauische Sprache. 1694–1770* (GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, EM 22a, Nr. 2).

Rastieji dokumentai susiję su Karaliaučiaus lietuvių bažnyčios kantoriaus Johanno Pauliaus Petscho (kai kuriuose dokumentuose *Poetsch*) 1764-05-24 prašymu skirti jį Prūsijos karaliaus įsakų⁶⁸ vertėju į lietuvių kalbą. Ši vieta atsilaisvino ligtoliniam vertėjui Dovydui Gotfrydui Zudnochovijui (David Gottfried Zudnochovius, 1737–1781)⁶⁹ išsikėlus kunigauti į Karvaičius (Klaipėdos aps.).

Apie Johanną Paulių Petschą lietuvių raštijos istorijoje šiandien žinoma palyginti nedaug: gimęs 1737 metų lapkričio 21 dieną Gavaičių (Gumbinės aps.) precentoriaus šeimoje⁷⁰, 1755 metų gegužės 10 dieną buvo imatrikuluotas Karaliaučiaus universitete⁷¹, 1769 metų spalio 27 dieną ordinuotas kunigu į Kuncus ir Šarkuvą (Fišhauzeno aps.). Mykolas Biržiška spėjo, kad Johannas Paulius galėjęs būti giesmių vertėjo bei maldynėlio sudarytojo Kristijono Mykolo Pečo (Christian Michael Poetsch, 1730–1806) brolis⁷². Remdamasis anksčiau nurodytos bylos dokumentais, Kurtas Forstreuteris teigė, kad Johannas Paulius Petschas vertėjo pareigas ėjo nuo 1764 iki 1769 metų, kai buvo ordinuotas kunigu į Kuncus⁷³. Iš tiesų Petschas, kaip nurodo pažymą, patvir-

67 Nėra abejonės, kad lituanistinė Quando – įtakingo Bažnyčios tarnautojo ir populiaraus Karaliaučiaus universiteto profesoriaus – veikla įkvėpė ne vieną studentą, lietuvių ir svetimtauti, mokytis lietuvių kalbos ir atsidėti lietuviškų raštų rengimui jau tarnaujant lietuviškose Rytų Prūsijos parapijose. Tarp tokių Quando autoriteto paskatintų studentų veikiausiai buvo ir Kristijonas Donelaitis (1714–1780) (žr. Gineitis 2002, 22–49; Narbutienė 2015, 38–39).

68 Aptariamuose archyviniuose dokumentuose karaliaus raštai įvardijami įvairiai: *reskriptai, ediktai, patentai*.

69 Zudnochovijus lietuvių raštijos istorijoje žinomas kaip giesmių autorius ir vertėjas (*BrZA* II 138). Maždaug nuo 1753 iki 1755 metų jis buvo Karaliaučiaus Lietuvių kalbos seminaro docentas (Citavičiūtė 2004, 87, 211, 355).

70 *Zwischenmanuskript* 5, 1375.

71 Erler 1911–1912, 458.

72 *BrZA* II 122.

73 Forstreuter 1950, 396.

tinančią pretendento gebėjimus būti vertėju, parašęs tuometis Lietuvių kalbos seminaro inspektorius, teologijos profesorius ir antrasis rūmų pamokslininkas Danielius Heinrichas Arnoldtas, jau iki atsilaisvinant šiai vietai vertė į lietuvių kalbą įsakus (pažyma pridėta prie pretendento prašymo)⁷⁴. Pats Petschas po trijų dienų rašytame prašyme skirti jį oficialiu vertėju nurodo turįs dvejų metų ediktų vertimo į lietuvių kalbą patirtį⁷⁵. Vadinasi, įsakus jis pradėjo versti maždaug nuo 1762 metų, dar negavęs oficialios vertėjo vietos.

Vis dėlto nei minėta Arnoldto pažyma, nei paties pretendento Petscho patvirtinimas apie sukauptą įsakų vertėjo patirtį neatleido jo nuo privalomos kalbos mokėjimo ir vertėjo kvalifikacijos patikros. Tarėjai dėl to kreipėsi į vyriausiąjį rūmų pamokslininką Quandtą. Ministras Fabianas Abrahamas von Braxeinas (1722–1798)⁷⁶ ant Petscho prašymo 1764-05-25 užrašė tokią rezoliuciją:

comunicetur in Abſchrift den OberHofPrediger D. Qvandt um || von der *Capacitæt* des *Supplicanten* zu berichten. || *FABraxein*. || d[en] 25ten Maji. 1764⁷⁷.

Toks sprendimas priimtas neatsitiktinai – kaip bus matyti vėliau (žr. 1764-06-23 rezoliuciją ant Quandto pirmojo laiško ir tos pačios dienos tarėjų raštą), valdžia žinojo Quandtą mokant lietuviškai. Karaliaus vardu rašiusių tarėjų 1764-05-25 rašte Quandtui suformuluotas toks pavedimas:

Wir befehlen euch dahero || hiermit in Gnaden, Uns Pflicht=||mäßig <← * >⁷⁸ zuberichten, ob dieſer un=||ter eurer *Infpection* ftehende || *Supplicant* die erforderliche *Capa*=||*citæt* zu gedachter *Function* befitze⁷⁹.

Tiek vienu, tiek kitu atveju Quandtas įpareigojamas patikrinti Petscho lietuvių kalbos mokėjimą ir įvertinti jo pasirengimą karaliaus įsakų vertėjo pareigoms.

Atsakydamas į šį raštą, Quandtas 1764-06-16 laiške siūlė užduotį patikėti kitam – lietuvių kalbą iš pagrindų mokančiam ir nešališkam – asmeniui („*Politico*“⁸⁰). Jis neabejojo, kad Prūsų Lietuvoje gimęs Petschas tinkamas mokyti lietuvių vaikus – savo

74 „Daß der Herr *Cantor* bey der hie=||figen littauifchen Kirche *Poetsch* be=||reits einige Königl. *reſcripte* in das || littauifchen überſetzt habe, auch der || *Function* eines *Interpretis lituani ju-||rati* vorzuftehen völlig im Stande fey, || bezeuge ich hiemit Königsberg d[en] 21 May || 1764. || Dan. Heinr. Arnoldt || *Inſp. femin. Litan.*“ (Arnoldt 1764-05-21, 128r).

75 „ich *Ioh. Paul Petſch, Cantor* || bey der hiefigen Litthauifchen Kirche ſchon || feit 2 Jahren unterſchiedene *Maniſte* und || *Edicte* in die Litthauifche Sprache über=|| ſetzt habe“ (Petsch 1764-05-24, 129r).

76 Amžininkams Braxeinas buvo žinomas ir kaip poetas. Tikėtina, kad ministras pažinojo Quandtą asmeniškai, mat 1757 metais išėjusiame Quandto giesmyne *Neue Sammlung alter und neuer Lieder* įdėtos trys Braxeino giesmės – Nr. 704, 948, 949 (Goldbeck 1781, 16–19).

77 Petsch 1764-05-24, 129r.

78 Čia ir toliau cituojant rankraštinius tekstus skliaustuose < > nurodomi taisyrai, rodyklė ← rodo, iš ko taisyta, o ženklas * žymi neįskaitomą raidę.

79 Karaliaus Vilhelmo II slaptieji tarėjai 1764-05-25, 130r.

80 Quandt 1764-06-16, 132r.

kalbinius gebėjimus įrodęs lietuviškai sakydamas pamokslus ir išversdamas keletą karaliaus ediktų. Vis dėlto atkreiptas dėmesys, kad karaliaus įsakų vertimas reikalauja itin gero kalbinio pasirengimo⁸¹, tad rekomenduota būsimam egzaminuotojui pasitelkti du pretendento lietuvių kalbos įgūdžių tikrinimo metodus – pokalbį ir ediktų vertimą raštu egzaminuotojo akivaizdoje:

Da aber von einem *Inter-||prete* eine weit ftärkere Fer=||tigkeit in der Sprache als || von demjenigen erfordert || wird, der im Nothfall auf || die Beyhülfe eines *Lexici* sich || verlassen kann, fo gebe es || Eur[er] Königl. *Maj.*, jedoch ohne || Maasgebung anheim, ob es || Höchftdenenfelben gefallen || werde, die Prüfung seiner Fer=||tigkeit einem in der Litthau=||schen Sprache gründlich ge=||übten und unpartheÿfischen || *Politico* aufzutragen, mit dem || er sich in eine **mündliche Unter=||redung in Litthaufcher Sprache** || einlaßen, auch in deßen Ge=||genwart **ein** ihm vorgelegtes || **Edict in die Litthaufche Spra=||che zur Probe überfetzen folle**, || als wodurch seine *capacite* || nach eingelieferten Zeugniß || foviell begründeter erkant || und beurtheilet werden || dürfte⁸².

Visai nekeista, kad aukšto rango dvasininkas ir garbus profesorius bandė atsisaityti primetamos egzaminuotojo prievolės – tai buvo nei jo pareigų, nei garbaus amžiaus (Quandtui tuomet jau septyniasdešimt aštuoneri) neatitinkantis vyresnybės reikalavimas, paaiškinamas tik tuo, kad Karaliaučiaus universitete tuo metu nebuvo jokio kito akademinio sluoksnio atstovo, kuris būtų bent kiek mokėjęs lietuviškai.

Gavęs profesoriaus atsisakymą, Braxeinas 1764-06-23 įrašė kategorišką rezoliuciją: Quandtas galįs tuodu metodus juo labiau taikyti pats, nes jis ne tik mokąs lietuviškai, bet ir esąs Petscho „inspektorius“⁸³:

Detur resolutio dem C. v. D. *Qvandt* es habe derfelbe vorgeschlagener maßen den || *cantorem Iohan Paul Poetfch* wegen seiner *capacitæt* in «←*» lithaufcher Sprache || um fo mehr zu *tentiren* als φ *Qvandt* nicht nur **der Sprache kundig** sondern auch || *inspector* wäre, *qvo facto tentamine* näher zu weiterer Verfügung zu berichten || wäre. || *FABraxein.* || D[en] 23^{[te[n]]} Iunii 1764 (žr. 11 pav.)⁸⁴.

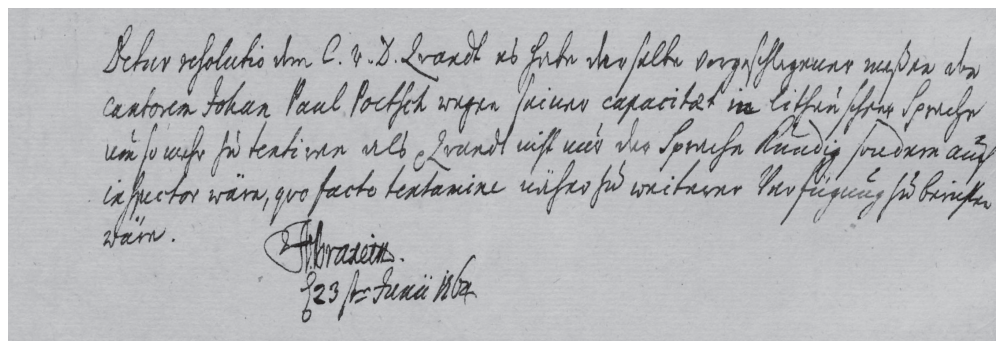
81 Toje pačioje byloje yra išlikęs Petscho pirmtako Zudnochovijaus duotos vertėjo priesaikos tekstas, iš kurio galima spręsti apie griežtus, ir ne tik kalbos mokėjimo, reikalavimus, keltus pretendents. Priesiekdamas Zudnochovijus pasižadėjo ne tik versti tiksliai, neiškreipdamas originalių prasmės, bet ir rūpestingai saugoti gautus dokumentus, o darbo metu sužinotas paslaptis išlaikyti: „fo gelobe und schwere || ich zu Gott dem Allmächtigen einen || Körperlichen Eyd, daß ich die mir || zum Überfetzen anvertrauete Kö-||nigl. *Edicta* und *Patente* auch etwainge [sic!] || andere

Originalien und *Schrifftten* || behutfahm aufheben, ~~und~~ bewahren, || und auf keine Art verändern, || sondern fo, wie fie mir übergeben || worden, nach Ihrem wahren Sinn || und Deutung ins Litthauifche || getreulich *vertiren*, und, wenn mir geheime || Sachen anvertrauet werden möchten, || keinem davon einige Nachricht, || noch weniger eine Abfchrifft erthei=||len [werde]“ (Zudnochovius 1764-05-07, 125r).

82 Quandt 1764-06-16, 131v–132r.

83 Veikiausiai omenyje turėtos Quandto kaip vyriausiojo rūmų pamokslininko pareigos.

84 Quandt 1764-06-16, 131r.

11 pav. Quandt 1764-06-16, 131r: Braxeino rezoliucija, kurioje teigiama Quandtą mokant lietuviškai; GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, EM 22 a, Nr. 2

Panašiai nurodoma pagal šią rezoliuciją parengtame antrajame 1764-06-23 tarėjų rašte Quandtui:

Wir haben auf eurem allerunter-|| thänigsten Bericht vom 16ten hujus, || wegen des um die vacante Stelle || eines Litthauifchen *Interpretis competiti*=||renden hiefigen Litthauifchen Cantoris || *Iohann Paul Poetsch*, in Gnaden || *resolviret*, daß ihr annoch, vorgefchla=||gener maaffen, denselben wegen || feiner *Capacitè* in der Litthauifchen || Sprache um so mehr tentiren <←tenti←zu> || follet, als **ihr** nicht nur **dieser** || **Sprache kundig**, sondern auch des || gedachten *po. Poetsch Inspector seyd*, || und wollen Wir, nach gehaltenen || *tentamine*, euren näheren *Rap-||port* zu Unferer ferneren Ver-||fügung allernädigft gewärtigen⁸⁵.

Taigi Quandtui nebeliko nieko kito tik paklusti pakartotiniam valdžios įsakymui. Po savaitės, 1764-06-30, jis parašė antrąjį laišką karaliui, kuriame patvirtino, kad jaunystėje bei vėliau, dirbdamas Lietuvių kalbos seminaro inspektoriumi ir organizuodamas lietuviškų raštų leidybą, pramoko lietuvių kalbos, tačiau vis dėlto labai santūriai vertino savo gebėjimus:

[134r] 1547.⁷⁸⁶

1 Prefent: d[en] 2ten Julij 1764.⁷⁸⁷

1 Allerdurchlauchtigster Großmächtigster || König || Allernädigfter König und Herr!⁷⁸⁸

1 *Poetsch* wirt zum *interpreti* || beftätiget⁷⁸⁹

85 Karaliaus Vilhelmo II slaptieji tarėjai 1764-06-23, 133r.

86 Įrašyta rudu rašalu veikiausiai dokumentą archyvuojant. Ženkla is 1 1 čia ir toliau laiško perraše bei vertime nurodomos komentuojamų vietų ribos.

87 Įrašyta slaptųjų tarėjų kanceliarijoje taisiai rudu rašalu.

88 Rašyta nežinomo asmens Quandtui diktuojant šviesiai rudu rašalu.

89 Įrašyta slaptųjų tarėjų kanceliarijoje taisiai rudu rašalu.

zu der Zeit, da mir die Supp,
für über das Seminarium
Lituanicum, die Suppung
der Lituanischen Schol und
andere Dinge vorgebracht
wurden, mir diese Sache
inigenmaßen bekannt ge-
macht, inwieweit aber ob
zu der Zeitigkeit ge-
bracht, daß in Lituanien
wären, oder die Capacität
eines Lituanischen Inter-
pretis jurati zu bewir-
ken im Stande seyn sollte,
hab ich mir überzogen,
gut, daß man dem
Cantor Poetsch die
Function eines Interpre-
tis vorzüglich anzuvertrauen,
ist werden sollte, an dem
unermüdeten Fleiß und
Lobung lobjähige Lust

ausgaben werden und ihnen
nach ihm zur Vollkommenheit
für diese Ausgabe folgen,
da ich in meinem Leben
ausgaben

Sein Königl. Majestät

Lüdingburg
den 30ten Junii
1704.

aller unterthänigst dienlich
gebotener
J. Quandt.

「Da es Eur[er] Königl: *Majestaet* || allergnädigt gefallen, mir || in einem abermaligen *Refcript* || d. d. 23. und *praef.* 26. *Iunii a. c.*: || die Prüfung der *capacite* || des hiefigen Litthaufchen *Can-*||*toris Poetfch* aufzugeben; || fo fehe mich veranlaßet || Eur[er] Königl. *Majestaet* aller=|| unterthänigt vorzufstellen, || wie ich zwar **in meinen jün=||gern Jahren** und besonders || zu ||

[134v] zu der Zeit, da mir die Auf=||ficht über das *Seminarium* || *Lithuanicum*, die Beforgung || der Litthaufchen Bibel und || anderer Bücher aufgetragen || worden, **mir diese Sprache || einiger maßen bekant ge=||macht;**⁹⁰ **niemahls aber es || zu der**⁹¹ **Fertigkeit ge=||bracht, daß ich Litthauifch || reden**, oder die *capacité* || eines Litthaufchen *Inter-*||*pretis jurati* zu beurthei=||len im Stande seyn folte; || Indes bin ich überzeu=||get, daß wenn dem || *Cantor Poetfch* die || *Function* eines *Interpre-*||*tis* vorzüglich anvertrau=||et werden folte, er durch || unermüdeten Fleiß und || Übung dasjenige leicht || er=||

[135r] erfetzen werde und könne, || was ihm zur Vollkommen=||heit etwa mangeln folte, || der ich in wahrer Treue || erfterbe || Eur[er] Königl: *Majestaet*⁷⁹²

「allerunterthänigt treu=||gehorfamter || *IIQvandt D.*⁷⁹³

「Königsberg || den 30^{tel[n]} *Iunii* || 1764÷⁷⁹⁴ (žr. 12 pav.)

Vertimas

[134r] 「Gauta 1764 metų liepos 2 dieną.⁷⁹⁵

「Šviesiausiasis, galingiausiasis Karaliau, maloningasis Valdove ir Pone!⁷⁹⁶

「Petschas patvirtinamas vertėju.⁷⁹⁷

「Kadangi Jūsų Karališkoji Didenybė pakartotiniu šių metų birželio 23 dienos reskriptu, gautu 26-ąją, maloningiausiai teikėsi pavesti man patikrinti čionykščio lietuvių kantoriaus Petscho gebėjimus, tad jaučiuosi paskatintas Jūsų Karališkajai Didenybei nuolankiausiai pranešti, [kad] nors ir savo jaunystės metais bei ypač [134v] tuomet, kai man buvo pavesta prižiūrėti Lietuvių kalbos seminarą, parūpinti lietuvišką Bibliją ir kitų [lietuviškų] knygų, su šia kalba buvau šiek tiek susipažinęs, tačiau niekada jos tiek neišmokau, kad lietuviškai kalbėčiau arba galėčiau būti pajėgus įvertinti prisaikdinamo lietuvių kalbos vertėjo gebėjimus. Vis dėlto esu įsitikinęs, kad jeigu būtent kantoriui Petschui būtų patikėtos vertėjo pareigos, jis nepailstamu stropumu ir darbu

90 Iš rašalo spalvos spėtina, kad kabelis keistas kabliataškiu Quandto.

91 Raidė <d> paryškinta Quandto tamsiai rudu rašalu. Tai liudija Quandtą atidžiai perskaičius jam diktuojant pagalbininko užrašytą tekstą.

92 Rašyta nežinomo asmens Quandtui diktuojant šviesiai rudu rašalu.

93 Įrašyta Quandto ranka tamsiai rudu rašalu.

94 Įrašyta nežinomo asmens, kuris Quandtui diktuojant rašė laišką, šviesiai rudu rašalu.

95 Žr. 87 išn.

96 Žr. 88 išn.

97 Žr. 89 išn.

lengvai galėtų kompensuoti ir kompensuos tai, ko jam iki visiškos tobulybės galėtų
siekti tiek stigi, [o] aš pasilieku nuoširdžiausiai atsidavęs

Jūsų Karališkosios Didenybės⁷⁹⁸

„nuolankiausiai ištikimiausias

Johannas Jacobas Quandtas, daktaras⁷⁹⁹

„Karaliaučius, 1764 metų birželio 30 diena.“⁷¹⁰⁰

Vis dėlto, priverstas egzaminuoti Petschą, Quandtas reagavo akivaizdžiai atsainiai: atsiųstame atsakyme nutylėtas egzaminavimo klausimas, o glaustoje išvadoje aptakiai formuluotas pritarimas Petscho kandidatūrai, pabrėžiant „nepailstamą“ šio darbštumą, kuris turėtų kompensuoti galimą kalbinių gebėjimų stoką.

Būtent Quandto atsiliepiamas apie kandidatą ir anksčiau minėtoji Arnoldto pažyma buvo tie dokumentai, kuriais remdamiesi, kaip liudija Braxeino 1764-07-09 raštas Karaliaučiaus karo ir domenų rūmams¹⁰¹, tarėjai paskyrė Petschą karaliaus įsakų vertėju į lietuvių kalbą su metine 15 reichstalerių alga.

Cituoti dokumentai atskleidžia gana keistą situaciją: viena vertus, valdžios atstovų įsitikinimas, kad Quandtas lietuvių kalbą mokėjo, kita vertus – paties Quandto akivaizdus stengimasis savo gebėjimus sumenkinti. Tokias skirtingas pozicijas nulėmė skirtingi susirašinėjimo dalyvių siekiai: valdžios atstovai siekė gauti vertinančią rezoliuciją, Quandtas stengėsi atsakomybės išvengti, dėl to galėjo ir sąmoningai menkinti savo žinias. Įtakos turėjo ir nevienodas kalbinės kompetencijos suvokimas. Tarėjams turbūt pakako fakto, kad Quandtas kadaise buvo Lietuvių kalbos seminaro inspektorius ir ne vienus metus rūpinosi lietuviškų religinių raštų leidyba. O pats Quandtas kaip tikras filologas egzaminuotojui kėlė didesnius reikalavimus – šis turėtų būti itin geras lietuvių kalbos mokovas – ir buvo įsitikinęs, kad jo paties kompetencijos tokiai užduočiai neužtenka. Vien tik iš laiško sudėtinga tiksliai pasakyti, kokie iš tiesų buvo Quandto kalbiniai įgūdžiai, bet neginčytina viena – daugiau ar mažiau lietuviškai jis mokėjo (plačiau apie tai žr. 5).

Quandtą skatinti iš pat pradžių atsisakyti patikėtos užduoties galėjo objektyvios priežastys. 1764-aisiais jau buvo praėję nemažai metų nuo jo organizuotų lietuviškų raštų rengimo darbų: nuo pirmojo Naujojo Testamento (1727) leidimo – 37-eri, nuo giesmyno (1732) – 32-eji, nuo pirmojo Biblijos leidimo (1735) – 29-eri, nuo antrojo (1755) – 9-eri metai. Taigi per tuos dešimtmečius atitrūkęs nuo aktyvios lituanistinės veiklos Quandtas lietuvių kalbą galėjo būti jau gerokai primiršęs – juk žinoma, kad kalbinei kompetencijai apibūdinti ypač tinka lotyniška sentencija *non progredi est regredi*. Galbūt ne tik amžius, bet ir sveikata neleido atsakingai atlikti pavedimo: gerokai išsekusias fizines jėgas, regis, liudija tai, kad abu Quandto laišakai, išskyrus tik parašą, rašyti jam diktuojant kito asmens.

⁹⁸ Žr. 92 išn.

⁹⁹ Žr. 93 išn.

¹⁰⁰ Žr. 94 išn.

¹⁰¹ Braxein 1764-07-09, 137r.

5. KADA, KAIP IR KIEK QUANDTAS GALĖJO IŠMOKTI LIETUVIŠKAI? Atsakymą į du iš šių trijų klausimų pateikia Ostermejeris, Borowski's (žr. 2) ir pats Quandtas publikuojamame laiške (žr. 4).

Iš jau cituoto Borowski'o teiginio (žr. 2) manytina, kad lietuvių kalbos Quandtas mokėsi tapęs vyriausiuoju rūmų pamokslininku: „Er lernte als **Oberhofprediger** Litthauifch“¹⁰², t. y. po 1721-ųjų, kada buvo paskirtas į šias pareigas (beje, kaip minėta, tų pačių metų rudenį karalius jį paskyrė ir švietimo reformos komisijos nariu [žr. 3]). Teoriškai tai apima ilgą, maždaug pusės amžiaus, laikotarpį, nes vyriausiojo rūmų pamokslininko titulą Quandtas turėjo iki paskutiniųjų gyvenimo dienų 1772-aisiais¹⁰³. Į šį laikotarpį patenka Quandto vadovavimo Lietuvių kalbos seminarui (1723–1727) ir lietuviško Naujojo Testamento, Psalmyno, agendos, visos Biblijos, giesmyno, postilės ir kitų raštų rengimo metai. Būtent tada Quandtas turėjo justi didžiausią šios kalbos poreikį, būtent tada būta ir daugiausia galimybių jos mokytis. Tam iš esmės neprieštarauja ir Ostermejerio tvirtinimas, kad pačioje lietuviškų raštų leidybos pradžioje lietuvių kalbos Quandtas nemokėjo, o pramoko jos vėliau¹⁰⁴ (žr. 2).

Tiksliau apibrėžti Quandto susidomėjimo lietuvių kalba ir aktyvesnių pastangų jos išmokti ribas padeda minėtas jo laiškas, kuriame rašė, kad su lietuvių kalba susipažinęs jaunystėje ir tuomet, kai buvo Lietuvių kalbos seminaro inspektorius ir dirbo prie lietuviškos Biblijos bei kitų lietuviškų raštų:

ich [...] in meinen jün=|| gern Jahren und befonders || zu der Zeit, da mir die Auf=|| ficht über das *Seminarium* || *Lithuanicum*, die Beforgung || der Litthauifchen Bibel und || anderer Bücher aufgetragen || worden, mir diefe Sprache || einiger maßen bekant ge=|| macht¹⁰⁵.

Tai buvo daugiau nei trisdešimties metų laikotarpis: maždaug nuo 1721–1723 iki 1755-ųjų. Intensyviausiai darbuotasi veikiausiai pirmąjį dešimtmetį.

Lietuvių kalba buvo viena iš vėliausiai Quandto besimokytų kalbų: mokėsi jos ne vaikystėje ar studijų metais, o sulaukęs brandos – perkopęs per trisdešimt penkerius metus. Turint omenyje tai, kad Quandtas buvo poliglotas, mokėjęs mažiausiai dešimt kalbų, manytina, jog dėl išlavinto kalbinio mąstymo, kalbų gramatinių sistemų suvokimo mokytis dar vieną kalbą – lietuvių – jam neturėjo būti pernelyg sunku.

XVI–XVIII amžiaus Prūsijoje būdų mokytis lietuviškai nebuvo daug: 1) seniausias – gyvenant lietuviškoje aplinkoje, t. y. nuvykus į Prūsų Lietuvą, ir praktiškai mokantis iš vietinio šią kalbą jau mokančio kunigo bei parapijiečių lietuvininkų, sykiu pasitelkiant spausdintus lietuviškus religinius tekstus¹⁰⁶, arba išvykus į Lietu-

102 Borowski 1794, 18.

103 Moeller 1968, 73.

104 Ostermeyer 1793, 80.

105 Quandt 1764-06-30, 134r–134v.

106 Šitokį lietuvių kalbos mokymosi būdą ne sykį mini pats Quandtas savo presbiteriologijoje. Antai jis rašo, kad Johannes Al-

brechtas Piascovijus mokytis lietuvių kalbos vyko pas kunigą Kristupą Rebentišą į Gumbinę (*QPP* IV 8r), Gotthardas Isingas – pas kunigą Erhardą Waldecką į Žilius (*QPP* IV 107r), o Christophoras Voigtas lietuviškai išmoko precentoriaudamas Vilkyskiuose (*QPP* IV 7r) ir pan.

vos Didžiąją Kunigaikštystę; 2) nuo XVII amžiaus vidurio prie šio praktinio prisidėjo ir teorinis – pasitelkiant susistemintas žinias apie lietuvių kalbą, t. y. Danieliaus Kleino (1653, 1654) ir Kristupo Sapūno bei Teofilio Šulco (1673) gramatikas; 3) XVIII amžiaus pradžioje pirmuosius du savarankiško kalbos mokymosi būdus papildė trečiasis – lankant pirmąjį oficialų lietuvių kalbos mokymo centrą – Karaliaučiaus universitete 1718-aisiais įsteigtą Lietuvių kalbos seminarą ir padedant kalbos mokytojui – seminaro docentui.

Mažai tikėtina, kad lietuvių kalbos Quandtas galėjo būti pramokęs iš mažumės, nes gimė ir augo ne itin lietuviškoje aplinkoje – Karaliaučiuje, kur jo tėvas iš pradžių buvo Senamiesčio vokiečių bažnyčios diakonas, o vėliau kunigas¹⁰⁷. Žinių, kad Quandtas būtų gyvenęs Prūsų Lietuvoje, kol kas nesama. Tai, be kita ko, ir menkai tikėtina, nes nuo 1721-ųjų turėjo daugybę tarnybinių ir visuomeninių pareigų, tad vargu ar būtų galėjęs be svarbesnės priežasties ilgesnį laiką išvykti iš Karaliaučiaus – tiesiog pasimokyti kalbos. Tiesa, tapęs švietimo reformos komisijos nariu¹⁰⁸ ir ėmėsis organizuoti lietuviškos religinės literatūros vertimus, jis Prūsų Lietuvoje lankydavosi dažnokai¹⁰⁹.

Kaip jau minėta, išorinis motyvas ir didžiausias poreikis išmokti lietuviškai Quandtui turėjo atsirasti apie 1721 metus, kai jam teko rūpintis lietuviškų raštų leidyba. Tikėtina, kad būta ir vidinių motyvų – juos, regis, liudija Quandto žodžiai apie lietuvių kalbą Langhanseno postilės pratarinėje (žr. 3). O reali galimybė pradėti mokytis lietuviškai ar intensyviau tobulinti ligi tol įgytus šios kalbos pradmenis Quandtui atsirado 1723-aisiais paskyrus jį inspektoriumi Lietuvių kalbos seminaro, rengusio lietuvių kalbą mokančius pamokslininkus ir mokytojus darbui lietuviškose Rytų Prūsijos parapijose.

Seminaro statute, kaip minėta (žr. 3), nurodyta, kad teologijos ir kalbos turi būti mokomasi inspektoriaus namuose, o jo pareiga – sudaryti mokymo planą, parinkti medžiagą ir prižiūrėti visą procesą. Tad labai galimas dalykas, kad ir pats Quandtas kartkartėmis lietuvių kalbos pratybose, vykusiose kasdien jo namuose, galėjo dalyvauti – kaip seminaro veiklą prižiūrintis inspektorius, o stebėdamas docento darbą ir studentų pažangą, kartu ir pats mokytis. Ne mažiau tikėtina, kad Quandtas galėjo būti asmeniškai docento mokomas ar bent konsultuojamas. Jo prižiūrimame seminare pirmasis docentavo tilžėnas Petras Gotlybas Milkus (Peter Gottlieb Mielcke, 1695–1753)¹¹⁰, kurį Quandtas pakvietė prisidėti prie lietuviško Naujojo Testamento, visos Biblijos ir naujo giesmyno rengimo darbų. Jūdviejų bendradarbiavimas truko bent dešimtmetį. Paskui seminare lietuvių kalbos mokyti galėjo ir Jonas Richteris (Johann Richter, 1705–1754) iš Klaipėdos bei Frydrichas Vilhelmas Hakas (Friedrich

¹⁰⁷ Moeller 1968, 67.

¹⁰⁸ Nietzki 1905, 14; Gilde 1933, 49.

¹⁰⁹ Plg. cituotą (žr. 2) Quandto biografijos fragmentą (Brucker, Haid 1755, [38]).

¹¹⁰ Milkaus docentavimo Lietuvių kalbos seminare metus žr. Citavičiūtė 2004, 211.

Plačiau apie jo gyvenimą ir lituanistinę veiklą žr. Sidabraitė 2006, 11–17; Triškaitė 2013, 39–86.

Wilhelm Haack, 1707–1754) iš Kretingalės¹¹¹, vėliau – 1727-aisiais, beje, abu, greičiausiai įkalbėti pietisto teologijos profesoriaus Georgo Friedricho Rogallio (1701–1733), išvykę tęsti studijų į pietizmo centrą – Halės universitetą ir docentauti tenykščiame Lietuvių kalbos seminare. Yra žinoma, kad tebestudijuodamas Karaliaučiuje puikus lietuvių kalbos mokovas Hakas skaitė Quandto leidžiamo Naujojo Testamento korektūrą¹¹². Tad neatmestina, kad šiedu ir kiti Quandto vadovaujamo seminaro docentai irgi galėjo būti jo lietuvių kalbos mokytojai.

Lietuvių kalbos Quandtas mokėsi veikiausiai derindamas du metodus: savarankiškas studijas iš jo asmeninėje bibliotekoje buvusių¹¹³ ar seminare naudotų lietuviškų knygų – Kleino ir Sapūno–Šulco gramatikų, lietuviškų religinių raštų¹¹⁴, ir privačias docento pamokas. Praktinių kalbos įgūdžių galėjo įgyti dalyvaudamas Biblijos vertėjų susirinkimuose (žr. 3), vizituodamas ar kitais reikalais lankydamasis lietuviškose parapijose, progai pasitaikius bendraudamas su šią kalbą mokančiais kunigais, studentais ar pačiais lietuvininkais.

Kiek Quandtas lietuviškai buvo išmokęs, tiksliau – kokie buvo jo gebėjimai šia kalba? Savo kalbinę kompetenciją jis pats įvertino publikuojamame laiške (žr. 4). Kaip minėta, Quandtas rašė, kad su lietuvių kalba šiek tiek tebuvo susipažinęs ir kad lietuviškai nebuvo tiek išmokęs, jog galėtų kalbėti:

ich [...] mir diefe Sprache || **einiger maßen** bekant ge=||macht; niemahls aber es || zu der Fertigkeit ge=||bracht, daß ich Litthauifch || reden [könnte]¹¹⁵.

Šie žodžiai leidžia manyti, kad Quandto kalbiniai gebėjimai buvo recepciniai, ir kartu suponuoja, kad produkciniai įgūdžiai buvo nepakankamai išlavinti. Kitaip tariant, jo kalbos mokėjimas buvęs ne tiek aktyvus, kiek pasyvus: lietuviškai galėjo suprasti (galbūt labiausiai skaitydamas lietuvišką religinę literatūrą), bet pats kurti teksto – sakytinio ar rašytinio – negebėjo. Panašiai teigė ir Ostermejeris: Quandtas tik šiek tiek pramoko lietuviškai (žr. 2). Kita vertus, Borowski's tvirtino ką kita – jog Quandtas gana gerai mokėjo lietuvių kalbą: „Er [...] brachte es **zu einem hohen Grade der Fertigkeit**“¹¹⁶ (žr. 2).

Paties Quandto žodžiais besąlygiškai tikėti negalima, nes laiškas rašytas po bandymo išvengti vyresnybės pavedamos prievolės egzaminuoti pretendantą į ediktų vertėjo vietą. Taigi Quandtas turėjo motyvą savo lietuvių kalbos mokėjimo lygį laiške kiek sumenkinti. Abiejų amžininkų liudijimai taip pat nėra absoliučiai patikimi: Ostermejeriui buvo pravartu nepabrėžti Quandto lietuvių kalbos mokėjimo, o Borowski's, pats nemokėjęs lietuviškai, negalėjo tinkamai žinių įvertinti (žr. 2).

111 Kad Richteris ir Hakas galėjo būti šio seminaro docentai, spėjo Citavičiūtė (2004, 57).

112 Haką skaičius Quandto Naujojo Testamento korektūrą, rašė Klaipėdos vyriausiasis kunigas Johannas Arnoldas Pauli 1727-09-10 laiške Gotthilfui Augustui Francke'į į Halę (laiško publikaciją žr. Winter 1954, 200–201).

113 Ar gausioje asmeninėje Quandto bibliotekoje tuo metu jau būta lietuviškų knygų, iš kurių jis būtų galėjęs mokytis lietuvių kalbos, duomenų nėra, bet labai tikėtina.

114 Apie tuo metu seminare naudotas mokymo priemones žr. Citavičiūtė 2004, 219.

115 Quandt 1764-06-30, 134r–134v.

116 Borowski 1794, 18.

Tiksliau nustatyti Quandto kalbinę kompetenciją padėti galėtų arba nauji jo paties liudijimai šia tema, arba – dar objektyviau – autentiški lietuviški jo tekstai. Tarp mūsų dienas pasiekusio rašytinio jo palikimo¹¹⁷ lietuviškų kūrinių kol kas nerasta. Šiuo metu prieinamuose spausdintuose ir rankraštiniuose Quandto darbuose tėra tik jo lietuviškų intarpų – ankstesnių leidinių citatų ir pavienių lietuviškų žodžių bei frazių (pastarųjų kilmė nėra aiški).

Lietuviškų fragmentų, kaip jau minėta (žr. 3), esama Quandto parašytose vokiškose pratarmėse lietuviškai Biblijai ir giesmynui. Tai arba pavieniai tikriniai vardai, arba ilgėlesnės citatos, bet ne savarankiškai kurtos teksto atkarpos. Palyginus Quandto pateiktas citatas su originalais, matyti, kad esama šiokių tokių skirtumų: Mažvydo ir Zengštoko giesmynų antraščių, Bretkūno Biblijos antraštės ir Chylinskio Biblijos vertimo rašyba koreguota¹¹⁸. Quandto pratarmėse cituojamų XVI amžiaus vidurio–XVII amžiaus pradžios veikalų rašybą siekta moderninti, t. y. keisti pagal Kleino suformuluotas ortografijos taisykles, XVIII amžiaus raštuose jau gana sistemingai taikytas: pavyzdžiui, triraidis rašmuo <sch> keistas į ligatūrinį <ß> (bet liko Bretkūno Biblijos *Lietuwifchkaï*); gen. pl. linksniuose linkta vartoti raides su formų skiriamuoju cirkumfleksu: Zengštoko gen. pl. *nekuriu Plebonu* → *nekurrû Plebonû* (bet liko Mažvydo *Metu* → *metu*); ilgasis [i] žymėtas <y>: Mažvydo *fkaitima* → *fkaityma* ir kt. Keista ir fonetika, tik vėlgi ne itin nuosekliai: Mažvydo *Makflas* → *Mokflas*, bet liko šalia einantis *Szadei*. O štai pagal Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje vartotos lietuvių kalbos tradiciją parengto Chylinskio Biblijos vertimo rašybą siekta adaptuoti Rytų Prūsijai, ir tai daryta gana nuosekliai: <s> → <ſ>, <z> → <ʒ>, <Z> → <ʒ>, <z̄> → <ʒ̄>, <Z̄> → <ʒ̄> ir <þ> → <Ɑ> (tik 2×, kitur liko <þ>, žyminti tiek palatalizuotą, tiek nepalatalizuotą priebalsį); taip pat *dągaus* → *dangaus*, *Moteryfzku* → *Moteriſku*, *moteryfz-kies* → *moteriſkies*, *neprietelifte* → *neprietelyſtę*, *futrynfi* → *futriniſi*, acc. sg. *žmogu* → *ʒmogu* (plg. *ChST* 2, 3)¹¹⁹. Abiem atvejais keitimai liudija XVIII amžiaus Rytų Prūsijoje parengtiems lietuviškiems raštams būdingos ortografijos principų išmanymą. Tik jie nebūtinai turėjo būti atlikti paties Quandto. Rašybos keitimus inicijuoti galėjo Berentas su Milkumi – pagrindiniai Biblijos ir giesmyno rengėjai, dirbę prie paties teksto ir, tikėtina, skaitę Quandto pratarmių korektūrą, taip pat vėlesni redaktoriai.

117 Išsamios Quandto bibliografijos kol kas nėra. Spausdintų jo darbų sąrašą žr. Brucker, Haid 1755, [40]; Borowski 1794, 33–36; spausdintų ir dalies rankraštinių – Nietzsche 1905, 162–164.

118 Be pakeitimų perspausdinti tik gerokai sutrumpinti Bretkūno ir Kleino giesmynų pavadinimai: *Giefmes Duchaunas* (BG 0₁₋₂), *Giefmes Duchaunas* (Quandt 1748-03-01, [I lankas, 1v]) ir *NAUJOS GIESMJU KNYGOS* (KING 0₁₀₋₁₁), *Naujos Giesmju Knygos* (Quandt 1748-03-01, [I lankas, 2r]).

119 Cituoti lietuviški fragmentai antrojo Biblijos leidimo pratarmėje beveik nesiskiria nuo tų, kurie išspausdinti pirmajame. Pagrindinis skirtumas – „nosinių“ raidžių grafika ir cituojamų Chylinskio Biblijos knygų santrumpos: 1735 metų leidime vartojamos raidės <a>, <ę> ir lotyniškos santrumpos su romėniškais skyrius žyminčiais skaitmenimis *Gen. I,26*, *Gen. III,15*, o 1755-ųjų – <ȧ>, <ę̇> ir vokiškos santrumpos su arabiškais skaitmenimis *I B. Mof. 1,26*, *I B. Mof. 3,15* (Quandt 1735-10-18, [II lankas, 1r]; Quandt 1755-03-10, [I lankas, 7v]).

Lietuviški Quandto rankos įrašai presbiteriologijoje (žr. 3) taip pat nėra visai patikimi jo kalbinei kompetencijai nustatyti, nes neaišku, ar lietuvių kalbos faktus jis užrašė savarankiškai, t. y. iš atminties, ar nurašė iš turėtų šaltinių. Mat yra žinoma, kad 1737-aisiais Quandtui pradėjus rengti presbiteriologiją, Prūsijos kunigai siuntė jam pranešimus teikdami įvairiausias informacijas apie savo parapijas, bažnyčias ir ten dirbusius dvasininkus¹²⁰. Maža to, lietuviškų įrašų labai nedaug.

Vis dėlto paanalizavus Quandto įrašų presbiteriologijoje rašybą, matyti, kad ji iš esmės atitinka to meto Prūsų Lietuvos lietuviškiems raštams būdingas ortografijos normas, nors nevienodumų pasitaiko. Lietuvių kalbos garsams atspindėti vartojami jau įsitvirtinę rašmenys, pavyzdžiui, afrikata [dž'] žymima <Dz> (*Dzaugfmas* [QPP IV 66v]), [š'] – <fz> (*Kifzinnis* [QPP IV 5v]; čia, beje, galima įžvelgti ir hipernormos atvejį, nes įprastesnė buvo <fz>), [z] – <z> (*Iezus* 2x, QPP IV 66v). Dvibalsis [uo] žymimas prūsiškai lietuvių ortografijos tradicijai įprastu digrafu <ũ> (*dũna* [QPP IV 101v]). O štai žodyje *dos* (QPP IV 101v) įrašytoji <o> gali būti aiškinama trejopai: 1) <o> atspindi [uo]; 2) <o> atspindi [o], nes vokiečių fonologinei sistemai nebūdingą dvibalsį [uo] vokiečiai buvo linkę tarti [o]; 3) <o> liudija Prūsų Lietuvos vakarų aukštaičiams (tiek šiauriniams, tiek pietiniams) būdingą [o'] ir [uo] mišimą, t. y. supanašėjusį tarimą.

Nenuoseklumų pasitaiko ir žymint gramatines formas. Antai acc. sg. galūnėje rašoma *dũna* (QPP IV 101v), bet *i Nemarkemi* (QPP IV 33v). „Cirkumfleksinė“ raidė nepavartota gen. pl. formos galūnėje *mufu* (QPP IV 66r). Iškritusio trumpojo [a] nekirčiuotoje nom. sg. galūnėje žymėjimas apostrofu nesistemiingas: *man's* (QPP IV 66v), *Pon's* (QPP IV 66r), bet *Dieus* (2x, QPP IV 101v).

Jei šiuos lietuviškus žodžius ir frazes Quandtas persirašė iš prieš akis turėtų šaltinių, kiek įvairuojanti rašybą gali būti traktuojama kaip šaltinyje ar šaltiniuose buvusi įvairovė (kurią Quandtas galbūt ir galėjo stengtis vienodinti, tik šis ketinimas vis dėlto ne iki galo realizuotas). O jei šie lietuviški intarpai įrašyti Quandto savarankiškai, tenka pripažinti, kad jam ne visada pavyko nuosekliai pritaikyti žinotas lietuvių ortografijos taisykles. Tačiau rašybos nenuoseklumai dar negali būti traktuojami kaip prastas kalbos mokėjimas.

Kad su lietuviškos ortografijos taisyklėmis Quandtas buvo susipažinęs, abejoti neleidžia pora jo paties rašybos eksperimentų. Rankraštinėje presbiteriologijoje, parašytoje vokiškai su lotyniškais intarpais, pateikdamas antraštinius Prūsų Lietuvos vietovių pavadinimus, Quandtas vienu metu bandė pereiti prie lietuviškos ortografijos vietoj vokiškų <eh> ar <e> įsivesdamas Kleino sukurtąją raidę <è> garsui [e'] žymėti, tačiau netrukus tokios minties atsisakė: *Aulowehnen* (QPP IV 6v), *Balleten* (QPP IV 7v),

¹²⁰ Kad rengdamas presbiteriologiją Quandtas naudojos Rytų Prūsijos kunigų atsiųsta medžiaga, rašo Nietzsche's (Nietzki 1905, 127).

Darkehmen (QPP IV 8v), *Gerwifchkehmen* (QPP IV 14v), *Tollminkehmen* (QPP IV 32v), *Walterkehmen* (QPP IV 33v), bet *Stallupėnen* (QPP IV 37v), *Mehlkl(ė)hmen* → *Melkėmen* (QPP IV 46v) ir vėl *Kaukehnen* (QPP IV 67v), *Lappėhnen* → *Lappiehnen* (QPP IV 75v), *Žitkehmen* (QPP IV 52v). Be to, kaip matyti iš pastarojo pavyzdžio, rašydamas lietuviškus vietovardžius vartojo vokiečių ortografijai nebūdingus rašmenis – lietuviškus <Ž> ir <Ż>, atspindinčius lietuvių kalbos garsus [ž] ir [ž']: *Žitkehmen* (QPP IV 52v), *Žillen* (QPP IV 93v), *Žabinen* → *SŽabinen* (QPP IV 50v), taip pat afrikatą <dž> [dž']: *Muldžen* (QPP IV 25v), *Nibbudžen* (QPP IV 28v).

Apibendrinus šiuo metu prieinamus duomenis, akivaizdu, kad lietuvių kalbą Quandtas tikrai mokėjo. Tačiau tiksliai nustatyti, kokia buvusi jo kalbinė kompetencija, trūksta duomenų. Atsižvelgiant į aplinkybes, kuriomis Quandtas pats apibūdino savo kalbinę kompetenciją publikuojamame laiške, tikėtina, kad jis buvo ne tiek objektyvus, kiek santūrus. Vis dėlto remiantis surinktais duomenimis, galima daryti išvadą, kad lietuviškai Quandtas mokėjo mažų mažiausiai vidutiniškai: nepakankamai gerai, kad ryžtųsi pats versti Bibliją ar smulkesnius religinius tekstus, pavyzdžiui, giesmes, į lietuvių kalbą, bet užtektinai, kad galėtų suprasti lietuvišką tekstą ir pajęgtų apsispręsti, kokius lietuviškus fragmentus įtraukti į savo rašinius. Kita vertus, manytina, kad Quandtui, užėmusiam aukščiausius bažnytinius ir akademinis postus, veikiausiai stigo laiko išmokti lietuvių kalbą taip gerai, kaip mokėjo lotynų, graikų ar hebrajų.

6. IŠVADOS. 1. Prūsijos kultūros paveldo Slaptajame valstybiniame archyve Berlyne rastas Johanno Jacobo Quandto (1686–1772) laiškas, rašytas 1764-06-30 Prūsijos karaliui Vilhelmui II, ir Quandtui adresuoti valdžios raštai (GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, EM 22 a, Nr. 2) – kol kas vieninteliai autentiški dokumentai, kurie liudija, kad Prūsijos Evangelikų liuteronų Bažnyčios generalinis superintendantas, vyriausiasis rūmų pamokslininkas, Karaliaučiaus universiteto teologijos profesorius, keletą metų vadovavęs tenykščiam Lietuvių kalbos seminarui ir tris dešimtmečius rūpinęsis lietuviškos Biblijos ir religinių raštų rengimu, iš tiesų mokėjo lietuviškai. Šie archyviniai dokumentai iš dalies patvirtina Quandto amžininkų Gotfrydo Ostermejerio (1793) ir Ludwigo Ernsto Borowski'o (1794) teiginius ir paneigia Martyno Liudviko Rėzos nuomonę apie Quandto lietuvių kalbos žinias (1816).

2. Atsižvelgiant į Quandto biografijos faktus, manytina, kad pradėti Biblijos ir religinių raštų vertimo bei leidimo darbai Quandtą motyvavo mokytis lietuviškai, o vadovavimas Lietuvių kalbos seminarui suteikė realią galimybę šios kalbos mokytis.

3. Quandto 1764-06-30 laiškas ir jo biografija, parašyta Borowski'o (1794), liudija, kad lietuviškai mokytis pradėjo po 1721 metų, t. y. ėmėsis organizuoti lietuviškų raštų rengimą. Tikėtina, kad lietuvių kalbos intensyviausiai mokėsi tada, kai buvo paskirtas Lietuvių kalbos seminaro vadovu – maždaug 1723–1727 metais.

Vienas iš tikėtiniausių Quandto lietuvių kalbos mokytojų – pirmasis jo prižiūrimo seminaro docentas ir ilgametis talkininkas rengiant lietuviškus raštus Petras Gotlybas Milkus.

4. Quandto žodžiai publikuotame laiške ir išlikę jo lietuviški įrašai rankraštinėje Prūsijos presbiteriologijoje *Preußische Presbyterologie* (iki 1772) leidžia manyti, kad jo kalbinė kompetencija buvusi mažų mažiausiai vidutinė. Galimas dalykas, kad Quandtui pavyko labiau išstobulinti recepcinius gebėjimus ir jo lietuvių kalbos mokėjimas buvo daugiau pasyvus nei aktyvus.

5. Quandtas buvo pirmasis ir iki Rėzos galbūt vienintelis Karaliaučiaus Lietuvių kalbos seminaro vadovas, kuris neabejotinai mokėjo lietuviškai ir šį faktą patvirtino pats.

Birutė Triškaitė, Žavinta Sidabraitė

JOHANN JACOB QUANDT WAR IN DER TAT
DES LITAUISCHEN MÄCHTIG

Zusammenfassung

Der vorliegende Aufsatz behandelt die Frage, ob der Theologieprofessor der Universität Königsberg (1714), Oberhofprediger (1721) und Generalsuperintendent der Evangelischen Kirche in Preußen (1736) Johann Jacob Quandt (27.03.1686–17.01.1772) der litauischen Sprache mächtig war. Quandt leitete einige Jahre das Litauische Seminar an der Universität Königsberg (1723–1727) und kümmerte sich jahrzehntelang um die Herausgabe der litauischen Bibel und sonstiger litauischer religiöser Schriften. Er hat sich selbst als „Liebhaber“ der litauischen Sprache bezeichnet (1750).

In diesem Beitrag wird ein authentisches Dokument publiziert, welches im Geheimen Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz zu Berlin gefunden wurde. Es handelt sich um einen von Quandt an den Preußischen König Friedrich Wilhelm II. gerichteten Brief vom 30.06.1764, in welchem Quandt seine Litauisch-Kenntnisse kundgibt (GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, EM 22 a, Nr. 2, 134r–135v; der Brief stammt von unbekannter Schreiberhand, er wurde aber von Quandt diktiert und eigenhändig unterschrieben). Zusammen mit anderen an Quandt adressierten Schreiben der Geheimen Räte in Königsberg bekräftigt dieser Brief teilweise die Behauptungen seiner Zeitgenossen und Schüler Gottfried Ostermeyer (1793) und Ludwig Ernst Borowski (1794) über Quandts Litauisch-Kenntnisse und widerspricht damit der Ansicht von Martin Ludwig Rhesa (1816).

Etliche Tatsachen aus Quandts Biographie lassen darauf schließen, dass die von ihm eingeleiteten Arbeiten an der Übersetzung der Bibel und weiterer religiöser Texte ins Litauische ihm wichtige Impulse zum Erlernen des Litauischen gegeben haben. Als Leiter des Litauischen Seminars in Königsberg hatte er alle dazu nötigen praktischen Voraussetzungen.

Der hier veröffentlichte Brief vom 30.06.1764 sowie die Angaben in der Biographie von Quandt, deren Verfasser der bereits erwähnte Borowski war, zeugen davon, dass Quandt

nach 1721 mit dem Erlernen des Litauischen begann, nachdem er die organisatorischen Tätigkeiten zur Herausgabe der litauischen Bibel und anderer Schriften eingeleitet hatte. Die intensivste Lernperiode fiel höchstwahrscheinlich in den Zeitraum zwischen 1723 und 1727, als Quandt zum Leiter des Litauischen Seminars bestellt wurde. Einer von Quandts Lehrern war vermutlich Peter Gottlieb Mielcke (1695–1753), der erste Dozent am von ihm betreuten Litauischen Seminar und sein getreuer Mitarbeiter bei der Anfertigung der litauischen Schriften.

Quandts Äußerungen in dem hier behandelten Brief und seine litauischen Eintragungen im Manuskript der *Preußischen Presbyterologie* (5 Bd., Königsberg, vor 1772; GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, Hs., Nr. 2) legen den Schluss nahe, dass er über eine zumindest durchschnittliche sprachliche Kompetenz verfügte: Für die Übersetzung der Bibel oder sonstiger religiöser Texte reichte sie zwar nicht aus, allerdings war sie hinlänglich, um den litauischen Text zu verstehen und über die Aufnahme litauischer Zitate in den eigenen Text zu entscheiden. Vermutlich waren Quandts rezeptive Sprachfertigkeiten bedeutend besser ausgeprägt als seine produktiven, insofern waren seine litauischen Sprachkenntnisse wohl eher passiver Natur. Quandt hat mit dem Erlernen des Litauischen in einem nicht mehr ganz so jungen Alter angefangen – er war bereits über 35 – und hatte auch angesichts seiner vielfältigen hochrangigen akademischen sowie kirchlichen Ämter und Verpflichtungen wohl nicht genügend Zeit, um die Kenntnis des Litauischen auf das Niveau seines Lateins, Griechischen und Hebräischen zu bringen.

Quandt war der erste und vor Rhesa möglicherweise auch der einzige Leiter des Litauischen Seminars an der Universität Königsberg, der zweifelsohne des Litauischen mächtig war und der diese Tatsache selbst bestätigt hat.

Šaltiniai ir literatūra:

- ALEKNAVIČIENĖ, ONA, 2016: „Biblijos frazeologizmai Jokūbo Brodovskio rankraštyje *Litauische Sprichwörter und Rätsel*“, *ALT* 18, 9–46.
- ARNOLDT, DANIEL HEINRICH, 1746: D. Daniel Heinrich Arnoldts, ausführliche, und mit Urkunden verfehene Hiftorie der Königsbergifchen Univerfität. 3weyter Theil, welchem eine Nachricht von dem Leben, und den Schriften hundert Preußifcher Gelehrten angehänget ift. Königsberg in Preußen, verlegt und druckts Johann Heinrich Hartung. 1746.
- ARNOLDT, DANIEL HEINRICH, 1756: D. Daniel Heinrich Arnoldts 3ufätze zu feiner Hiftorie der Königsbergifchen Univerfität, nebft einigen Verbefferungen derfelben, auch 3weyhundert und funfzig Lebensbefchreibungen Preußifcher Gelehrten. Königsberg in Preuffen, im Verlag fel. Johann Heinrich Hartungs Wittwe, 1756.
- ARNOLDT, DAN[IEL] HEINR[ICH], 1764-05-21: Pažyma apie Johanno Pauliaus Petscho tinkamumą vertėjo pareigoms, Karaliaučius; GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, EM 22 a, Nr. 2, 128r (rankraštis).
- ARNOLDT, DANIEL HEINRICH, 1777: D. Daniel Heinrich Arnoldts, Königlichen Preußifchen Oberhofpredigers und Confiftorialraths, kurzgefaßte Nachrichten von allen feit der Refor-

- mation an den Lutherischen Kirchen in Ostpreußen gefandenen Predigern. Herausgegeben von Friedrich Wilhelm Benefeldt, Pfarrer in Arnau. Königsberg, bey Gottlieb Lebrecht Hartung. 1777.
- BERTULEIT, JOHANN, 1933–1934: „Die Reformation unter den preußischen Litauern. 3. Teil“, *Jahrbuch der Synodalkommission und des Vereins für ostpreussische Kirchengeschichte* 2, Königsberg: Kommissionsverlag Wichern=Buchhandlung G. m. b. H., 5–90.
- BG – Jonas Bretkūnas, *Giesmės Duchauanos*, 1589, internetinis leidinys, perrašą ir žodžių formų konkordancijas parengė Ona Aleknavičienė, Ineta Krampaitė, Vytautas Zinkevičius, 2002 (www.lki.lt/seniejirastai/).
- BOGDAN, DANUTA, 1994: „Das Polnische und das Litauische Seminar an der Königsberger Universität vom 18. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts“, *Nord-Ost Archiv, Zeitschrift für Regionalgeschichte* 3(2), 393–425.
- BOROWSKI, LUDWIG ERNST, 1794: Biographische Nachrichten von dem denkwürdigen preußischen Theologen D. Johann Jacob Qvandt, königlichem Oberhofprediger und Generalsuperintendenten u. f. Nebst einem Verzeichnisse der ostpreussischen Jubelprediger. Auf Veranlassung der königl. deutschen Gesellschaft zu Königsberg von Ludwig Ernst Borowski königl. preuß. Kirchen- u. Schulenrathe und Pfarrern der Neuroßgärtischen Gemeinde. Königsberg in der Hartung'schen Buchhandlung. 1794; Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen: 8 H L BI IV, 8355.
- BRAXEIN, FABIAN ABRAHAM VON, 1764-07-09: Raštas Karaliaučiaus karo ir domenų rūmams dėl Johanno Pauliaus Petscho skyrimo karaliaus ediktų vertėju į lietuvių kalbą; GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, EM 22 a, Nr. 2, 137r (rankraštis).
- BRUCKER, JACOB; JOHANN JACOB HAID, 1755: Bilder=fal heutiges Tages lebender und durch Gelahrtheit berühmter Schrifftsteller, in welchem derfelbigen nach wahren Original=malereyen entworfene Bildnisse in schwarzer Kunft in natürlicher Aehnlichkeit vorgefellet, und ihre Lebens=umstände, Verdienfte um die Wissenschafften, und Schrifften aus glaubwürdigen Nachrichten erzählet werden / von Iacob Brucker / der Academien der Wissenschafften zu Berlin und Bologna Mitgließe, und Iohann Iacob Heyd, Malern und Kupfferstechern. 3ehentes und leztes 3ehend. Augspurg bey Ioh. Iacob Haid 1755; Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen: DD2004 C 2:10.
- BrZA II – Vaclovas Biržiška, *Aleksandrynas. Senųjų lietuvių rašytojų, rašiusių prieš 1865 m., biografijos, bibliografijos ir biobibliografijos* 2. XVIII–XIX amžiai, Vilnius: Sietynas, 2019.
- ChST – *Samuelio Boguslavo Chylinskio Biblija* 1. *Senasis Testamentas. Lietuviško vertimo ir olandiško originalo faksimilės = Vetus Testamentum Lithvanica Lingva donatum a Samuelo Boguslao Chylinski, una cum texto belgico*, parengė Gina Kavaliūnaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008.
- CITAVIČIŪTĖ, LIUCIJA, 2004: *Karaliaučiaus universiteto Lietuvių kalbos seminaras. Istorija ir reikšmė lietuvių kultūrai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- CITAVIČIŪTĖ, LIUCIJA, 2005: „Johanas Jakobas Kvantas Karaliaučiuje XVIII a. Skiriama 320-osioms gimimo metinėms“, *Senoji Lietuvos literatūra* 20. *Senosios raštijos profiliai*, sudarė ir parengė Sigitas Narbutas, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 73–124.

- CITAVIČIŪTĖ, LIUCIJA, 2006: „Prielaidos lietuviškos knygos plėtotei Karaliaučiuje pirmajame XVIII amžiaus dešimtmetyje: sekant Johano Jakobo Kvanto biografijos pėdsakais“, *Senoji Lietuvos literatūra* 22, sudarė ir parengė Sigitas Narbutas, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 239–267.
- CITAVIČIŪTĖ, LIUCIJA, 2007: „XVIII amžiaus studentų atminimo albumėliai – universitetų dvasinio gyvenimo liudininkai (sekant Johano Jakobo Kvanto biografijos pėdsakais)“, *Senoji Lietuvos literatūra* 23, sudarė ir parengė Sigitas Narbutas, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 81–104.
- ERLER, GEORG, 1911–1912: *Die Matrikel und die Promotionsverzeichnisse der Albertus-Universität zu Königsberg i. Pr. 2. Die Immatrikulationen von 1657–1829*, Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot.
- Erleutertes Preußen IV – Erleutertes Preußen Oder Auserlefene Anmerckungen / Ueber verfchiedene 3ur Preußifchen Kirchen= Civil- und Gelehrten=Hiftorie gehörige befondere Dinge, Woraus die bißherigen Hiftorien=Schreiber theils ergãntzet, theils verbeffert, Auch viele unbekannte Hiftorifche Warheiten ans Licht gebracht werden. TOMVS IV. [...] Kõnigsberg, ANNO 1728. 3u finden bey feel. Martin Hallervords Erben.*
- FORSTREUTER, KURT, 1950: „Über den Druck von litauischen Mandaten im 18. Jahrhundert“, *Zeitschrift für slavische Philologie* 20, 393–399.
- FORSTREUTER, KURT, 1961: „Quandt, Johann Jacob“, *Altpreußische Biographie* 2(4), herausgegeben im Auftrage der Historischen Kommission für ost- und westpreußische Landesforschung von Kurt Forstreuter, Fritz Gause, Marburg, Lahn: N. G. Elwert Verlag, 525.
- GILDE, LUISE, 1933: *Beiträge zur Lebensgeschichte des Königsberger Oberhofpredigers Johann Jacob Quandt*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Hohen Philosophischen Fakultät der Albertus-Universität zu Königsberg i. Pr., Stallupönen: H. Klutke.
- GINEITIS, LEONAS (par.), 1988: *Lietuvių literatūros istoriografijos chrestomatija (iki 1940 m.)*, Vilnius: Vaga.
- GINEITIS, LEONAS, 1990: *Kristijonas Donelaitis ir jo epocha*, Vilnius: Vaga.
- GINEITIS, LEONAS, 1995: *Prūsiškasis patriotizmas ir lietuvių literatūra*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Pradai.
- GINEITIS, LEONAS, 2002: „J. Kvantas: pavyzdys K. Donelaičiui“, *Literatūra* 44(1), 22–49.
- GOLDBECK, JOHANN FRIEDRICH, 1781: *Litterarifche Nachrichten von Preußen. Erfter Theil. Herausgegeben von I. F. Goldbeck Feldprediger des Königl. Preuß. Regiments von Rohr zu Grauden3 in Weft=Preußen. Auf eigne Koften und in eignem Verlage. Leipzig und Delfau 1781. Bei dem Verfaßer und in der Buchhandlung der Gelehrten.*
- HENNIG, GEORG ERNST SIGISMUND, 1785: „Vorrede“, *Preußifches Wõrterbuch, worinnen nicht nur die in Preußen gebrãuchliche eigenthũmliche Mundart und was fie fonft mit der niederfãchfifchen gemein hat, angezeigt, fonder auch manche in preußifchen Schrifttellern, Urkunden, Documenten und Verordnungen vorkommende veraltete Wõrter, Redensarten, Gebrãuche und Alterthũmer erklãrt werden, im Namen der Kõniglichen Deutfchen Gefellfchaft zu Kõnigsberg herausgegeben von G. E. S. Hennig,*

- Königl. Preuß. Kirchen- und Schulenrath, Pfarrer im Löbnicht, Aufseher der v. Wallenrod'schen Bibliothek, und Direktor der Königl. deutschen Gefellſchaft. Königsberg, 1785. in Commiſion in der Denglischen Buchhandlung. gedruckt bey D. C. Kanter, Königl. Hofbuchdrucker, 2r–5r.
- Karaliaus Vilhelmo II slaptųjų tarėjų potvarkis Johannui Jacobui Quandtui dėl Johanno Pauliaus Petscho lietuvių kalbos žinių patikrinimo, Karaliaučius, 1764-05-25; GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, EM 22 a, Nr. 2, 130r (rankraštis).
- Karaliaus Vilhelmo II slaptųjų tarėjų pakartotinis potvarkis Johannui Jacobui Quandtui dėl Johanno Pauliaus Petscho lietuvių kalbos žinių patikrinimo, Karaliaučius, 1764-06-23; GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, EM 22 a, Nr. 2, 133r (rankraštis).
- KEIL, ADOLF, 1886: „Das Volksschulwesen im Königreich Preussen und Herzogthum Lithauen unter Friedrich Wilhelm I.“, *Altpreuussische Monatsschrift neue Folge*. Der Neuen Preussischen Provinzial-Blätter vierte Folge. Herausgegeben von Rudolf Reicke und Ernst Wichert. Dreiundzwanzigster Band, 93–137.
- KING – Danielius Kleinas, *Naujos giesmių knygos*, 1666, internetinis leidinys, perrašą ir žodžių formų konkordancijas parengė Vaidotas Rimša, Mindaugas Šinkūnas, Vytautas Zinkevičius, 2006 (www.lki.lt/seniejirastai/).
- MOELLER, FRIEDWALD, 1968: *Altpreußisches evangelisches Pfarrerbuch von der Reformation bis zur Vertreibung im Jahre 1945 1. Die Kirchspiele und ihre Stellenbesetzungen*, Hamburg: Selbstverlag des Vereins für Familienforschung in Ost- und Westpreußen e. V.
- NARBUTIENĖ, DAIVA, 2015: „Kristijono Donelaičio studijos 1736–1740 m. *Series Praelectionum* šviesoje“, *Knygotyra* 64, 31–43.
- NIETZKI, ALBERT, 1905: *D. Johann Jakob Quandt, Generalsuperintendent von Preußen und Oberhofprediger in Königsberg. 1686–1772. Ein Bild seines Lebens und seiner Zeit insbesondere der Herrschaft des Pietismus in Preußen [...]. Schriften der Synodalkommission für ostpreußische Kirchengeschichte* 3, Königsberg: Kommissionsverlag Ferd. Beyers Buchhandlung (Thomas & Oppermann).
- OSTERMEYER, GOTTFRIED, 1793: *Erste Littauische Liedergeschichte*, ans Licht gefellet von Gottfried Ostermeyer, der Trempen'schen Gemeine Paflore seniore und der Königl. Deutschen Gefellſchaft zu Königsberg Ehrenmitglied. Königsberg, gedruckt mit Driefftischen Schriften. 1793; Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen: 8 H L BI I, 8856.
- OSTERMEJERIS, GOTFRYDAS, 1996: *Rinkiniai raštai*, parengė ir išvertė Liucija Citavičiūtė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- PETSCH, JOHANN PAUL, 1764-05-24: *Prašymas Prūsijos karaliui Vilhelmui II dėl skyrimo įsakų vertėju į lietuvių kalbą*, Karaliaučius?; GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, EM 22 a, Nr. 2, 129r–129v (rankraštis).
- PISANSKI, GEORG CHRISTOPH, 1886: *G. C. Pifanski's Entwurf einer preußischen Literärgeschichte in vier Büchern. Mit einer Notiz über den Autor und sein Buch* hrsg. von Rudolf Philippi, Archivrath und Königl. Staatsarchivar zu Königsberg. Königsberg. Verlag der Hartung'schen Druckerei. 1886.

- [QUANDT, JOHANN JACOB,] 1723: Pirmasis Karaliaučiaus universiteto Lietuvių kalbos seminaro statutas, *Geschichte und Verfassung des liththauifchen Seminariums auf der Univerfitaet zu Königsberg*; Archivum Państwowe w Olsztynie: Königliches Kuratorium der Albertus-Universität zu Königsberg. 1647/57, 57–60 (rankraštis, XIX amžiuje darytas nuorašas).
- QUANDT, JOHANN JACOB, 1735-10-18: [„Vorrede“,] BIBLIA, Tai eſti: Wiſſas Szwentas Raſtas, Séno ir Naujo Teftamento, Pagal Wokiſką Pérguldimą D. Mertino Luteraus, Su kiekwieno Pérfkyrimo trumpu Praneſimmu, ir reikalingu Paženklinnimu tų paczų ſodzų, kurrie kittofe Perfkyrimofe randomi, Nū kellū Mokytojū Lietuwoj’ Lietuwiſkay pérguldytas. Karaláuçuje, 1735. Raſtais iſpáuftas pas Ioną Endriki Artungą, o pardúdamas pas Pilippa Kriſtupą Kanteri, [I lankas, 6r–II lankas, 3r]; Biblioteka Jagiellońska, Kraków: BJ 52067 I.
- QUANDT, JOH[ANN] JACOB, 1748-03-01: [„Vorrede“,] Iſ naujo pérweizdėtos ir pagėrintos Giefmū=Knygos / kurrúfe brangiáuſos fénos ir naujos Giefmes furaſytos, Diewui ant Garbės ir Prufū Karalytėje efantiems Lietuwninkams ant Duſū Iſgánimo podraug fu Maldū=Knygomis, kurrúfe ne tiktay fénos, bet ir naujos Maldos randamos yra. Seſta Karta iſpáuftos. Karaláuçuje, Méte 1748. Raſtais Karalaus, [I lankas, 1v–7r]; StB PK: En 9822.
- QUANDT, JO[ANN] JACOB, 1750-06-24: [„Vorrede“,] [Trumpas ir práftas Iſguldimas wiſſū Nedėlės ir ſwentū Dienū Ewangeliiū Kláuſimais ir Atfakimais futaiſytas, ir Pamokinnimui wiſſū lietuwiſkū Parapyū, Surinkimū ir Szuilū Prufū Karalyftės, iſ wokiſkôs i lietuwiſka Kalba pérftatytas ir pagatawytas], [I lankas, 2r–4v]; VUB RSS: L_R 878 (def., pavadinimas pateiktas pagal 1778 metų leidimo egzempliorių) (www.epaveldas.lt).
- QUANDT, JOHANN JACOB, 1755-03-10: [„Vorrede“,] BIBLIA, Tai eſti: Wiſſas Szwentas Raſtas, Séno ir Naujo Teftamento, pagal Wokiſką Pérftáttimą D. Mertino Luteraus, Su kiekwieno Perfkyrimo trumpu Praneſimmu, ir reikalingu Paženklinnimu tu paczų ſodzų, kurrie kittofe Pérfkyrimofe randomi, Nū kellū Mokytojū Lietuwoj’ Lietuwiſkay pérftatytas, Ir antrą Kartą iſpáuftas. Karaláuçuje, 1755. Randamas pas Pilippą Kriſtupą Kanteri, [I lankas, 4r–II lankas, 2v] (www.epaveldas.lt).
- QUANDT, JO[ANN] J[ACOB], 1764-06-16: Laiſkas Prūsijos karaliui Vilhelmui II dėl Johanno Pauliaus Petscho lietuvių kalbos žinių patikrinimo; GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, EM 22 a, Nr. 2, 131r–132r (rankraštis).
- QUANDT, JO[ANN] J[ACOB], 1764-06-30: Laiſkas Prūsijos karaliui Vilhelmui II dėl Johanno Pauliaus Petscho lietuvių kalbos kompetencijos; GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, EM 22 a, Nr. 2, 134r–135r (rankraštis).
- QPP I, IV – [Johann Jacob Quandt,] *Preuß. Presbyterologie* 1, 4 [prieš 1772]; GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, Hs., Nr. 2, Bd. 1, 4 (rankraštis).
- RHESA, L[UDWIG] J[EDEMIN], 1816: *Gefchichte der liththauifchen Bibel, ein Beytrag zur Religionsgefchichte der Nordifchen Völker von D. L. J. Rhefa, Profefſor der Theologie und Prediger, Kônigsberg, 1816, gedruckt in der Hartungfchen Hofbuchdruckerei.* (Faksimilinis leidimas ir vertimas: Martynas Liudvikas Rėza. *Raſtai 1. Filologija: Lietuwiſkos Biblijos rengimas*, sudarytoja ir vertėja Liucija Citavičiūtė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2011).

- SIDABRAITĖ, ŽAVINTA, 2006: *Kristijonas Gotlybas Milkus. Gyvenimas ir literatūrinė veikla*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- TONDEL, JANUSZ, 2004: „Auktionskataloge im alten Königsberg“, Axel E. Walter (Hg.), *Königsberger Buch- und Bibliotheksgeschichte*, Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 353–415.
- TRIŠKAITĖ, BIRUTĖ, 2013: „Petro Gotlybo Milkaus prieraišai rankraštiniam žodyne *Clavis Germanico-Lithvana*“, *ALT* 15, 39–86.
- WINTER, EDUARD, 1954: *Die Pflege der West- und Südslavischen Sprachen in Halle im 18. Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte des bürgerlichen Nationwerdens der west- und südslavischen Völker*, Berlin: Akademie-Verlag.
- ZEDLER, JOHANN HEINRICH, 1741: „Quandt (Johann Jacob)“, *Großes vollftändiges UNIVERSAL-LEXICON Aller Wissenſchafften und Künfte, Welche bishero durch menſchlichen Verftand und Wit3 erfunden und verbeffert worden [...]* Dreyßigfter Band Q und R–Reh. Leipzig und Halle, Verlegts Johann Heinrich Zedler, 63–64 (www.zedler-lexikon.de/).
- [ZUDNOCHOVIUS, DAVID GOTTFRIED,] 1764-05-07: Prūsijos karaliaus ediktų vertėjo prieraišai, Karaliaučius; GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, EM 22 a, Nr. 2, 125r–125v (rankraštis, nuorašas).
- Zwischenmanuskript 5 – Das „Zwischenmanuskript“ zum Altpreußischen evangelischen Pfarrerbuch 5. Obereigner bis Rzdtki*, auf der Grundlage der Sammlungen von Friedwald Moeller bearbeitet von Walther Müller-Dultz, Reinhold Heling und Wilhelm Kranz, Hamburg: Im Selbstverlag des Vereins [für Familienforschung in Ost- und Westpreußen e. V. Quellen, Materialien und Sammlungen zur altpreußischen Familienforschung (OMS)], 2014.

BIRUTĖ TRIŠKAITĖ
Raštijos paveldo tyrimų centras
Lietuvių kalbos institutas
 P. Vileišio g. 5
 LT-10308 Vilnius, Lietuva
 el. p.: birute.triskaite@lki.lt

Gauta 2016 m. spalio 19 d.

ŽAVINTA SIDABRAITĖ
Senosios literatūros skyrius
Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
 Antakalnio g. 6
 LT-10308 Vilnius, Lietuva
 el. p.: sidabra@takas.lt